



Een mondiaal machtsmiddel voor multinationals gecreëerd en groot gemaakt door Nederland.

50 JAAR ISDS

COLOFON


50 jaar ISDS. Een mondiaal machtsmiddel voor multinationals gecreëerd en groot gemaakt door Nederland.
13 januari 2018

AUTEURS Roeline Knottnerus, Roos van Os, Bart-Jaap Verbeek, Fiona Dragstra, Freek Bersch

MET DANK AAN Niels Jongerius, Burghard Ilge, Hilde van der Pas en Masja Helmer voor commentaar en suggesties.

EINDREDACTIE Rutger Post

VORMGEVING Karen Paalman, www.getlos.nl

ILLUSTRATIE Marto, @MartoArt 

UITGEGEVEN DOOR



INHOUDSOPGAVE

1	Samenvatting	4
2	Inleiding	7
3	De verdragen	8
4	De investeringen	14
5	De claims en de vergoedingen	18
6	De politieke invloed	22
7	De arbitrage-industrie	26
8	De toekomst	30
9	Conclusie	34
10	Aanbevelingen	36

1 SAMENVATTING

2018: vijftig jaar geleden introduceerde Nederland ISDS

We constateren dat Nederland precies 50 jaar geleden de grondlegger was van ISDS – het systeem waarmee investeerders staten kunnen aanklagen buiten nationale rechters om. Dat is niet moeilijk vast te stellen, maar toch stond ISDS tot nu toe niet bekend als een Nederlandse uitvinding. Nederland wist ISDS in 1968 voor het eerst toe te passen in een investeringsverdrag met Indonesië onder Suharto. Vele landen volgden het Nederlandse voorbeeld. Inmiddels zijn er wereldwijd meer dan 3.000 verdragen met ISDS. Nederland is met 90 stuks het zesde land met de meeste verdragen.

> Zie hoofdstuk 3.

Er werd 570 miljard dollar aan claims ingediend

We hebben berekend dat er minimaal 570 miljard dollar aan claims is ingediend, waarvan 100 miljard dollar door investeerders die Nederland als thuisland gebruiken. Dat is op basis van de 547 zaken waarvan die gegevens bekend zijn. Van 264 zaken is niet openbaar hoe hoog de geëiste claims zijn. Daarnaast blijft een onbekend aantal arbitragezaken geheel onder de radar.

> Zie hoofdstuk 5.

Nederland is een spil in het systeem

Nederland stond niet alleen aan de wieg van ISDS, Nederland heeft ISDS ook groot gemaakt. We hebben de rol van Nederland geanalyseerd en constateren dat 12 procent van alle ISDS-zaken wordt aangespannen door investeerders die Nederland als thuisland gebruiken, en dat 17,5 procent van de totale claimsom van 'Nederlandse' investeerders komt. Dat terwijl Nederland partij is in slechts 3 procent van alle investeringsverdragen. Daarmee zijn we na de VS het meest populaire thuisland voor ISDS-claims. Slechts 13 procent van deze investeerders is daadwerkelijk Nederlands. 84 procent van de claims komen van niet-Nederlandse bedrijven, 3 procent heeft een onbekende oorsprong. 77 procent van de totale Nederlandse claims komt van brievenbusmaatschappijen.

De dekking van 90 investeringsverdragen maakt Nederland een aantrekkelijk land voor investeerders om zich via brievenbussen te vestigen, zeker in combinatie met de aantrekkelijke belastingconstructies die Nederland biedt.

> Zie hoofdstuk 4 en 5.

Het aantal claims tegen EU-lidstaten groeit sneller dan de rest

We komen tot de conclusie dat ISDS niet meer alleen westerse investeerders beschermt tegen politieke veranderingen in ontwikkelingslanden. De claims tegen EU-lidstaten namen de afgelopen 5 jaar met 150 procent toe, terwijl claims tegen de rest van de wereld met 50 procent toenamen.

We zien dat opkomende economieën als China en India veel investeren in Europa en dat dat ook gepaard gaat met ISDS-claims. Zoals de claim van het Chinese Ping An tegen België vanwege de nationalisatie van Fortis. Waarom Ping An geen claim tegen Nederland heeft ingediend is onduidelijk. Mogelijk is er achter gesloten deuren een schikking getroffen. Het is te verwachten dat meer claims zullen volgen, ook tegen Nederland.

> Zie hoofdstuk 5.

ISDS veel gebruikt voor politieke invloed multinationals

We constateren dat ISDS een politiek machtsmiddel is geworden voor multinationals om hun zin te krijgen bij overheden. Bijna een kwart van alle bekende ISDS-zaken eindigt in een schikking. Voor ISDS-zaken via Nederland geldt dat zelfs voor 40 procent. Een schikking bestaat lang niet altijd uit financiële compensatie. Overheden draaien het gewraakte beleid soms terug of regelen uitzonderingen voor de buitenlandse investeerder. Ook hebben we voorbeelden gevonden waarbij de investeerder alleen dreigde met een ISDS-claim en op die manier al zijn zin kon afdwingen.

> Zie hoofdstuk 6.

Nederlandse advocaten spelen grote rol in ISDS-wereld

We hebben onderzocht wat de rol van Nederlandse advocaten is in internationale investeringsgeschillen en komen tot de conclusie dat die groot is. Zo adviseert Houthoff Buruma bedrijven waar ze hun investeringen het beste ‘vandaan’ kunnen laten komen, om optimaal van investeringsbescherming te profiteren. Veel bedrijven komen op het idee om in Nederland postbussen te openen. De Brauw Blackstone Westbroek is een van de meest toonaangevende advocatenkantoren wereldwijd op het gebied van arbitrage. Dit kantoor lobbyde actief in Brussel tegen hervormingen van ISDS. Dat is niet voor niks, want met ISDS-zaken valt veel geld te verdienen. Kantoren kunnen tot 1000 dollar per uur per jurist rekenen en de kosten van een ISDS-zaak zijn gemiddeld 8 miljoen dollar.

> Zie hoofdstuk 7.

De steun voor ISDS brokkelt af, en alternatieven komen op

We zien dat weinig landen het oude ISDS nog steunen en dat er steeds meer landen alternatieve modellen naar voren schuiven. De opkomende economieën India, Indonesië en Zuid Afrika, beëindigen, evenals andere landen hun investeringsverdragen met westerse landen en willen iets anders. We constateren dat 2018 met zoveel uiteenlopende ideeën over nieuwe modellen een kanteljaar kan worden, Zeventig procent van alle investeringsverdragen zijn of worden dit jaar rijp voor beëindiging of heronderhandeling.

> Zie hoofdstuk 8.

Nederland staat op een kruispunt

We constateren dat Nederland op een kruispunt staat. De afgelopen vijftig jaar introduceerde Nederland ISDS en maakte het groot. Nu werkt Nederland aan haar eigen nieuwe model. Wat ons betreft beschermt Nederland de komende vijftig jaar mens en milieu tegen multinationals en niet andersom.

> Zie hoofdstuk 9, de conclusie en de aanbevelingen.



2 INLEIDING

Het is 2018. Vijftig jaar nadat Nederland *investor-state dispute settlement*, of ISDS introduceerde in een bilateraal investeringsverdrag met onze voormalige kolonie Indonesië. ISDS is het instrument waarmee bedrijven staten kunnen aanklagen; buiten nationale rechters om, onbelemmerd door nationale wetten en zonder tegenprestaties. In de tussentijd sloten bijna alle landen van de wereld verdragen af naar dit Nederlandse model.

Het is de hoogste tijd voor een evaluatie. Het systeem werd opgezet opdat meer bedrijven zouden investeren in ontwikkelingslanden, omdat hun investeringen met ISDS beter beschermd worden dan bij de nationale rechter. Wat heeft dit systeem de wereld opgeleverd? Heeft het landen geholpen om meer investeerders aan te trekken? Kiezen investeerders voor landen op basis van de mate van investeringsbescherming die ze krijgen? Maakt ISDS de wereld rechtvaardiger?

We zijn nu ruim 3000 verdragen verder, voor zover bekend zijn er 817 ISDS-zaken aangespannen en is er voor zeker 570 miljard dollar aan claims ingediend. Wat heeft ISDS ons gekost? Wat betekent het voor de beleidskeuzes van overheden en voor de invloed van bedrijven? Welke rol spelen advocatenkantoren en juristen in de toename van investeringsclaims?

Claims zoals die van Philip Morris tegen Australië en Uruguay hebben de maatschappelijke discussies over ISDS losgemaakt. Regeringen van opkomende economieën gingen twijfelen aan nut en noodzaak van het systeem in zijn bestaande vorm. Onderhandelingen zoals die over TTIP en CETA leidden tot zorgen over aanklachten van claimgrage Amerikaanse bedrijven tegen Nederland en andere EU-staten. Hoe staat ISDS anno 2018 erbij? Waarom zeggen verschillende landen, met name in het Zuiden, hun investeringsverdragen op? En welke hervormingen of alternatieven dienen zich aan?

Vijftig jaar nu hebben we dit systeem dat bedrijven beschermt tegen overheden. Maar hoeveel bescherming is er nodig voor multinationals waarin vaak meer geld omgaat dan in de staten waarin ze investeren? Hoe verhoudt deze investeringsbescherming zich tot de bescherming van mensenrechten, gezondheid en klimaat, die dikwijls door de multinationals onder druk zijn komen te staan?

Nederland stond aan de wieg van dit systeem en Nederland liep voorop in het groot maken ervan. Maar de vorige regering verklaarde ISDS 'dood en begraven' en beloofde hervormingen¹. Hoe kan het dat buitenlandse bedrijven zo graag gebruik maken van Nederlandse investeringsverdragen? Wat kunnen we leren van deze rol, voor de komende vijftig jaar? En wordt ISDS écht begraven of was dat retoriek?

In dit onderzoek analyseren wij vijftig jaar ISDS, de ontwikkeling van investeringsbescherming in een globaliserende wereld en de rol van Nederland hierin. We hebben feiten en cijfers uitgezocht en opgezocht, analyses gemaakt en conclusies getrokken.

We hopen hiermee een discussie te starten over een systeem dat in onze ogen niet langer houdbaar is. En over de vraag wat de rol van Nederland zou moeten zijn in het streven naar een rechtvaardige wereld en een duurzame ontwikkeling van economieën. Niet alleen is dit 50-jarig jubileum daar een uitgelezen moment voor, ook de aanstaande herziening van de Nederlandse investeringsverdragen is een uitstekende aanleiding. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt al gewerkt aan een nieuw model. Het is straks aan het parlement om te beoordelen of de hervorming ver genoeg gaat. Wat ons betreft moet aan die beoordeling een hele grondige en kritische evaluatie vooraf gaan.

1 Huib de Zeeuw, "Ploumen: grootste bezwaar TTIP is al 'dood en begraven'", NRC, 7 oktober 2015, <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/10/07/ploumen-neemt-110-000-handtekeningen-in-ontvangst-tegen-ttip-a1412547>

3 DE VERDRAGEN

Vijftig jaar geleden

Het begon in 1968. Nederland sloot een ‘overeenkomst voor economische samenwerking’ met Indonesië, waar Suharto net aan de macht was gekomen. W.P.H. van Oorschot, de hoge ambtenaar die namens Nederland het verdrag ondertekende, benadrukte voor de pers²: “Deze (...) overeenkomst (...) heeft uitsluitend betrekking op het normale handelsverkeer. Zij heeft dus niets te maken met hulpverlening.”



De Volkskrant, 18 juni 1968, pagina 2.

Het was niet het eerste investeringsverdrag. In de negen jaar daarvoor werden er al enkele tientallen afgesloten, met name door Duitsland en Zwitserland, maar ook door Nederland. Maar dit was het eerste verdrag waarin bedrijven het recht kregen het land aan te klagen waarin ze investeerden.

Een en ander werd geregeld in artikel 22 van het verdrag. In lid 1 van dit artikel staat:

*“Any dispute between the Contracting Parties concerning the interpretation or application of the present Agreement which is not settled in any other way, shall be submitted, at the request of any party to the dispute, to an arbitral tribunal composed of three members. Each party shall appoint one arbitrator and the two arbitrators thus appointed shall together appoint a third arbitrator who is not a national of either party.”*³

2 Krantenartikel over verdrag tussen Nederland en Indonesië: Nieuwe Leidse Courant, 18 juni 1968. <http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1968-06-18/edition/0/page/1>

3 Netherlands and Indonesia - Agreement on economic cooperation (with protocol and exchanges of letters dated on 17 June 1968). Signed at Djakarta on 7 July 1968, art. 22. <http://investmentpolicyhub.unctad.org/Download/TreatyFile/3329>

Dit was het eerste verdrag waarin een voorziening werd getroffen die te beschouwen is als een *investor-state dispute settlement*, of ISDS, ook al werd dat toen nog niet zo genoemd.

Dat claimsysteem, waar de afgelopen jaren zoveel om te doen is geweest naar aanleiding van de onderhandelingen tussen de EU en de VS over het *Transatlantic Trade and Investment Partnership* (TTIP), is een Nederlandse creatie die 50 jaar geleden ter wereld kwam. Het zou overigens, voor zover we weten, nog bijna twintig jaar duren voordat een bedrijf voor het eerst daadwerkelijk een ISDS-claim indiende.

In bilaterale investeringsverdragen (*Bilateral Investment Treaties* of BITs) worden extra rechten van buitenlandse investeerders vastgelegd. BITs geven buitenlandse investeerders bescherming tegen politieke veranderingen die tot minder winst kunnen leiden. Als er een investeringsgeschil ontstaat, geven de meeste BITs buitenlandse investeerders de mogelijkheid om de nationale rechter te passeren en het geschil direct te laten behandelen door een internationaal investeringstribunaal. Nationale wetgeving kan daarbij worden genegeerd of overruled. In vrijwel geen enkele BIT worden er eisen of voorwaarden gesteld aan investeerders, is er iets geregeld voor bescherming tegen investeerders die mensenrechten schenden, of is er een mogelijkheid om klachten tegen investeerders in te dienen.

Het verdrag met Indonesië werd afgesloten in een tijdperk waarin de dekolonisatie nog vorm moest krijgen. Veel van de voormalige koloniën wilden hun onafhankelijkheid onderstrepen door belangrijke industrieën te nationaliseren. Dergelijke nationalisaties waren noodzakelijk om onder koloniale verhoudingen uit te komen en een sterke eigen economie op te bouwen.

De wens om bedrijven uit de voormalige koloniserende landen daartegen te beschermen lag ten grondslag aan het opstellen van de eerste bilaterale investeringsverdragen. Deze BITs werden in het leven geroepen om aan buitenlandse investeerders die onteigend werden, de mogelijkheid te bieden om, buiten de nationale rechter om, schadeclaims in te dienen tegen de staat die hen dupeerde. En om een schadeclaim, als die werd toegekend, internationaal af te dwingen door zo nodig beslag te laten leggen op de eigendommen van de betrokken staat. De voormalige koloniën ondertekenden de verdragen, vanuit de verwachting van nieuwe investeringen in hun economie.

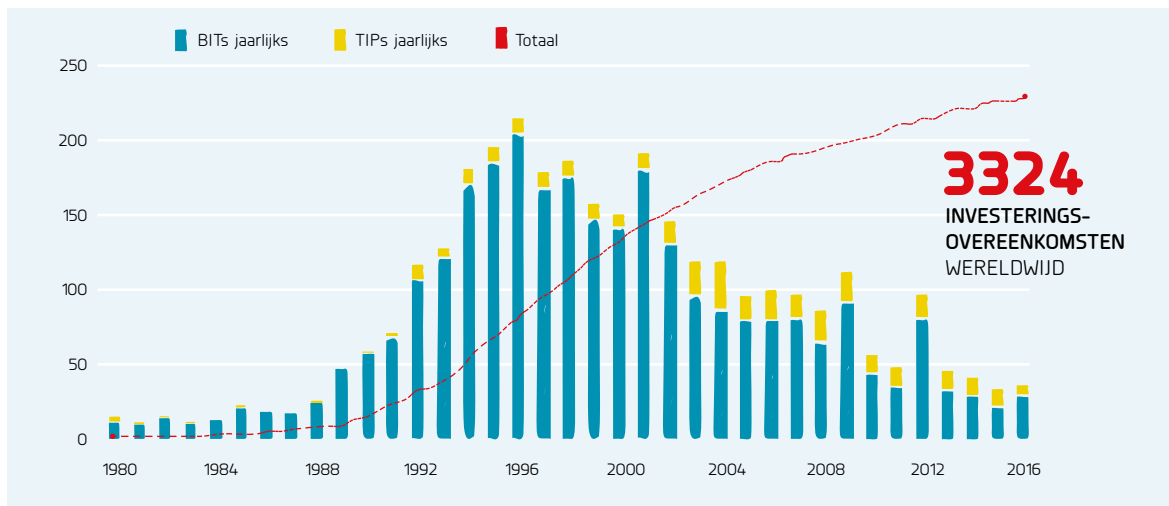
3324 verdragen later

Eind jaren '60 waren er 72 BITs afgesloten, tussen 48 landen. Dat aantal nam vooral in de jaren negentig enorm toe. Inmiddels zijn er 3324 verdragen met investeringsbescherming, waarvan 2951 bilaterale investeringsverdragen en 373 andere verdragen waarin bindende afspraken over investeringen zijn opgenomen.

Duitsland was het land dat de eerste BIT afsloot in 1959 en het is het land met de meeste ondertekende en operationele BITs: 129 stuks. Na Duitsland, Zwitserland, China, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk staat Nederland met 90 verdragen op de zesde plaats.

Investeringsbescherming in handelsverdragen

Aanvankelijk werden er bilaterale verdragen afgesloten die vrijwel alleen over investeringsbescherming gingen. Maar inmiddels wordt investeringsbescherming, inclusief ISDS, ook opgenomen in brede en multilaterale handelsverdragen.



figuur 1. Volgens de gegevens van *UN Conference on Trade and Development (UNCTAD)* waren er eind 2016 wereldwijd 3324 investeringsovereenkomsten afgesloten.⁴ TIPs zijn *Treaties with Investment Provisions*.



figuur 2. Nederland heeft op dit moment een netwerk van 90 actieve BITs, en 5 BITs die beëindigd zijn maar vanwege de 'sunset clause' (zie par.3.3) nog wel investeringen beschermen. Daarnaast is Nederland lid van het *Energy Charter Treaty (ECT)*.⁵

Een van de eerste voorbeelden daarvan is het *North American Free Trade Agreement (NAFTA)* uit 1994.⁶ Het recent afgesloten *Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA)* tussen de EU en Canada is een ander voorbeeld. Ook in haar handelsovereenkomsten met ontwikkelingslanden, zoals met Vietnam (2015) neemt de EU afspraken op over investeringsbescherming.

⁴ <http://investmentpolicyhub.unctad.org/IIA> Gezien op 3 november 2017

⁵ Overzicht landen waarmee Nederland een investeringsbeschermingsovereenkomst heeft: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/internationaal-ondernemen/documenten/rapporten/2010/02/22/ibo-landenlijst> (gezien op 26/12/2017). <http://investmentpolicyhub.unctad.org/IIA/CountryBits/148>

⁶ Door de Trump-administratie wordt op dit moment met Canada en Mexico onderhandeld over een herziening van het NAFTA-verdrag. 230 academici hebben er in een open brief op aangedrongen om ISDS weg te laten uit het gereviseerde verdrag; zie: https://www.citizen.org/system/files/case_documents/isds-law-economics-professors-letter-oct-2017_2.pdf

In 1991 werd in Den Haag al het *Energy Charter Treaty* getekend, dat overigens pas in 1998 in werking trad. Het betreft een multilateraal verdrag, in eerste instantie tussen West-Europese landen en voormalige Sovjetstaten en Oostbloklanden, dat gericht is op de bevordering van handel en investeringen in energie, en op een stabiele energievoorziening over nationale grenzen heen.⁷ Investeringsgeschillenbeslechting maakt onderdeel uit van het verdrag, en wordt vaak ingeroepen door energiebedrijven. Wereldwijd behoren energiebedrijven tot de ‘grootverbruikers’ van investeringsarbitrage (zie ook pagina 24).

Veel bilaterale investeringsovereenkomsten worden afgesloten voor een bepaalde termijn, bijvoorbeeld tien jaar, en kunnen daarna (onder voorwaarden) worden opgezegd of herzien. Handelsakkoorden, zoals CETA of het nog niet afgesloten TTIP, kennen die mogelijkheid niet. Dit soort verdragen wordt voor onbepaalde tijd afgesloten. Een land dat onder de investeringsbescherming uit wil zal uit het hele verdrag moeten stappen, en dan geldt bovendien de afspraak dat bestaande investeringen nog een lange tijd de beschermd blijven. Bij CETA en het Energy Charter Treaty beslaan deze zogenaamde ‘*sunset clauses*’ een periode van twintig jaar.

ISDS in een notendop

De procedure om onder een investeringsverdrag of handelsverdrag een schadeclaim in te dienen, staat bekend onder de naam ISDS: *investor state dispute settlement*. In goed Nederlands: geschillenbeslechting tussen een investeerder en een staat of InvesteringsBeschermingsOvereenkomst (IBO). Het mechanisme werkt als volgt: als een investeerder vindt dat een staat zijn boekje te buiten gaat en de rechten van de investeerder schendt, dan kan de investeerder internationale arbitrage inroepen. Het verdrag regelt dat er dan een tribunaal wordt ingericht dat bestaat uit drie arbiters. Een daarvan mag worden aangewezen door de investeerder, de tweede door de aangeklaagde staat. De derde arbiter is de voorzitter en wordt gezamenlijk door de staat en investeerder aangewezen. Deze drie arbiters bekijken of de investeerder inderdaad, volgens de criteria zoals die zijn vastgelegd in het verdrag, onheus is behandeld. Als dat naar hun oordeel het geval is, dan kennen zij compensatie toe voor de geleden schade.

De uitspraak van een arbitragetribunaal is bindend en internationaal afdwingbaar. Dat is geregeld in het verdrag dat werd opgesteld bij de instelling in 1966 van het *International Centre for Settlement of Investments Disputes* (ICSID), een organisatie van de Wereldbank. Alle landen die het ICSID-verdrag hebben getekend, zijn verplicht mee te werken aan de uitvoering van zo’n vonnis. Met de uitspraak van een arbitragetribunaal in de hand, kan een investeerder in al die landen eisen dat er beslag wordt gelegd op de bezittingen van de veroordeelde staat. Het ICSID-verdrag is geratificeerd door 153 landen.⁸

ISDS of een verzekering

ISDS stelt buitenlandse investeerders in staat om politieke risico’s voor hun investeringen, zoals strenger milieubeleid, deprivatisering of andere koerswijzigingen, in rekening te brengen bij de belastingbetaler. Buitenlandse investeerders kunnen dit soort risico’s ook zelf dragen: zij hebben de mogelijkheid om zich tegen politieke risico’s te verzekeren. Bijvoorbeeld bij de Wereldbank: die richtte in 1988 het *Multilateral Investment Guarantee Agency* (MIGA) op, een verzekering tegen politieke risico’s van investeringen in ontwikkelingslanden. Private investeringsmaatschappijen en overheden bieden overigens soortgelijke diensten.

7 Website van de Energy Charter Treaty: <http://www.energycharter.org/process/energy-charter-treaty-1994/energy-charter-treaty/>

8 Website van het ‘International Centre for the Settlement of Investment Disputes’ (ICSID): <https://icsid.worldbank.org/en/Pages/icsid-docs/ICSID-Convention.aspx>

Maar dat kost geld: de hoogte van de premies wordt afgemeten aan het risicoprofiel – de mate waarin politieke veranderingen worden verwacht – van het land waarin wordt geïnvesteerd. En ook worden er eisen gesteld aan het gedrag van de investeerder: de investeerder moet zelf het nodige doen om risico's te mijden. De verzekeraar eist bijvoorbeeld dat de ondernemer voldoet aan bepaalde milieu- en arbeidsnormen en zich niet schuldig maakt aan corruptie. En vanzelfsprekend zal een (private) verzekeraar een eventuele claim streng beoordelen.⁹

De bescherming die investeringsverdragen bieden, is voor de buitenlandse investeerder een aantrekkelijk alternatief. Die bescherming is gratis en er staat niks tegenover. In de meeste verdragen worden alleen de rechten van de buitenlandse investeerder opgesomd. Er wordt niets bindend vastgelegd over plichten en verantwoordelijkheden van de investeerder. Soms wordt wel verwezen naar codes voor maatschappelijk verantwoord ondernemen, zoals de richtlijnen voor multinationale ondernemingen van de *Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling* (OESO). Maar dat blijft een vrijwillige en tamelijk vrijblijvende aangelegenheid.

Investeringsbescherming: grondrechten voor multinationals

BITs gaan ervan uit dat er onder het internationaal recht een bepaalde minimumstandaard van behandeling geldt, waarop buitenlandse investeerders aanspraak moeten kunnen maken. Bijna al deze rechten voor investeerders werden al in het eerste verdrag tussen Nederland en Indonesië opgenomen. Toen werden deze rechten nog vrij algemeen geformuleerd, in nieuwe generaties verdragen worden ze steeds specifiekere omschreven.

De kern van de bepalingen in BITs

- **National Treatment (NT):** Deze bepaling legt vast dat een buitenlandse investeerder niet slechter (maar wel beter!) behandeld mag worden dan een nationale investeerder.
- **Most-Favoured Nation Treatment (MFN):** Een buitenlandse investeerder moet altijd aanspraak kunnen maken op de beste behandeling die een gastland aan buitenlandse investeerders biedt. Stel: het land van herkomst van de investeerder heeft BIT A met het ontvangende land, maar BIT B van een derde land biedt betere voorwaarden, dan mag de investeerder uit het land met BIT A eisen dat het wordt behandeld conform de voorwaarden in BIT B.
- **Fair and Equitable Treatment (FET):** Elke buitenlandse investeerder mag erop rekenen dat hij 'eerlijk en billijk' behandeld wordt. Dit is een juridisch erg vage formulering, die door een arbitrage-tribunaal opgerekt kan worden om van alles te betekenen. Bedrijven baseren daarom graag hun claims op dit principe.

Arbiters zijn nogal eens genegen de bepalingen van een BIT ruim te interpreteren in het voordeel van de enige partij die een ISDS-claim kan aanspannen: de buitenlandse investeerder. De arbiters die investeringsclaims behandelen zijn namelijk commerciële juristen, die per zaak (fors) betaald krijgen en dus een financiële prikkel hebben om het systeem in stand te houden en succesvol te laten verlopen voor hun klanten. Die (schijn van) belangenverstremming is een van de grote problemen van het ISDS-systeem.

Meer in het algemeen is het een bekend gegeven dat bij een rechtsmiddel dat alleen openstaat voor één bepaalde groep, de neiging bestaat tot expansieve interpretatie in het voordeel van die groep (zie ook hoofdstuk 7).¹⁰

9 Zie: Kathryn Gordon, "Investment Guarantees and Political Risk Insurance: Institutions, Incentives and Development", OECD Investment Policy Perspectives 2008, ISBN 978-92-64-05683-1, <https://www.oecd.org/finance/insurance/44230805.pdf>
Een voorbeeld: bedrijven die in aanmerking willen komen voor een MIGA-verzekering voldoen aan prestatie-eisen op sociaal en milieu gebied: https://www.miga.org/Documents/MIGA_PSS_October-1-2013_CleanUp_to_date.pdf Het MIGA kent ook een aantal uitsluitingscriteria, waaronder wapenhandel, gebruikmaken van dwang- of kinderarbeid en het opereren in ongerept regenwoud: <https://www.miga.org/projects/environmental-and-social-sustainability/miga-exclusion-list>

10 Gus Van Harten, 'Arbitrator Behaviour in Asymmetrical Adjudication: An Empirical Study of Investment Treaty Arbitration', Osgoode Hall Law Journal, 2012, <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1036&context=ohj>

- **(In)direct expropriation:** oftewel directe en indirecte onteigening: Een BIT beschermt een buitenlandse investeerder niet alleen tegen directe onteigening waar bij een (deel van een) bedrijf overgaat in eigendom naar bijvoorbeeld de staat of een staatsbedrijf, maar ook tegen zogeheten ‘indirecte onteigening’. Onder ‘indirecte onteigening’ kan door creatieve juristen eigenlijk elk overheidsingrijpen worden geschaard dat een negatief effect kan hebben op de winstverwachting van de buitenlandse investeerder. Ook als het gaat om maatregelen die worden genomen om een breder algemeen belang te dienen. De buitenlandse investeerder kan dan eisen dat hij gecompenseerd moet worden voor alles wat hij gedurende de hele looptijd van de investering door nieuwe regelgeving misloopt aan verwachte winst.

In 2015 werd Canada veroordeeld in een ISDS-claim aangespannen door het bedrijf **Bilcon**. Bilcon wilde een steengroeve en een terminal voor de verscheping van vergruisd basalt aanleggen in een kwetsbaar natuurgebied in Nova Scotia. Toen een milieueffectrapportage negatief adviseerde en de vergunning niet werd verleend, legde het bedrijf een claim neer voor schadevergoeding. De zaak wordt gezien als een enorme stap terug: hiermee is een precedent geschapen om een extra prijskaartje te hangen aan milieubeleid.¹¹ Dit kan ervoor zorgen dat overheden bij voorbaat afzien van milieubescherpende maatregelen. Op dezelfde manier kunnen investeringsclaims klimaatbeleid ernstig in de weg zitten.

- Verder bevatten BITs vaak een zogenaamde ‘*umbrella clause*’ oftewel een paraplu-clausule, die bepaalt dat op elk contract tussen een overheid en een buitenlandse investeerder ook de BIT-bepalingen van toepassing zijn. Vaak bevatten zulke een-op-een contracten – die meestal vertrouwelijk zijn – allerlei extra voordelen voor de investeerder. Zoals bijvoorbeeld de garantie dat de omstandigheden waaronder de investeerder het contract is aangegaan, niet zullen wijzigen. Gebeurt dat toch, dan kan zo’n investeerder via de BIT ook een schending van zijn contract aanvechten voor een internationaal arbitragetribunaal.

Een voorbeeld is de zaak van afvalverwerker **Veolia** tegen Egypte. Egypte had in een contract aan Veolia toegezegd dat het kon rekenen op een stabiel investeringsklimaat. Dus toen Egypte het nationale minimumloon besloot te verhogen, vatte Veolia dit op als contractbreuk en besloot via een ISDS-claim compensatie te eisen.

- **ISDS:** Als een investeerder van mening is dat er inbreuk wordt gemaakt op zijn rechten zoals vastgelegd in een BIT, biedt een ISDS-clausule zo’n investeerder de mogelijkheid om compensatie te eisen van de betrokken staat. Zo’n investeringsclaim wordt voorgelegd aan een internationaal arbitragetribunaal van drie ad hoc bij elkaar geroepen commercieel werkende juristen, die per zaak worden betaald.
- **Geen herziening mogelijk:** Het ISDS-systeem kent niet de in het internationaal recht gebruikelijke mogelijkheid tot hoger beroep.

11 Shawn McCarthy, “NAFTA ruling in Nova Scotia quarry case sparks fears for future settlements”, The Globe & Mail, 25 maart 2017, <https://www.theglobeandmail.com/report-on-business/nafta-ruling-against-canada-sparks-fears-over-future-dispute-settlements/article23603613/>

4 DE INVESTERINGEN

Meer investeringen, meer claims

In het verleden waren ISDS-zaken vooral tegen ontwikkelingslanden en landen in transitie gericht, maar dat patroon is de laatste jaren aan het veranderen. Vroeger waren het vooral multinationals uit rijke westerse landen die investeerden in ontwikkelingslanden. Maar inmiddels wordt er door bedrijven uit opkomende economieën als China, India en Mexico steeds vaker ook geïnvesteerd in rijke landen.

Zo is de EU een favoriete bestemming voor Chinese investeerders. Chinese investeringen in de EU bedroegen in 2016 35 miljard euro – een stijging van 77 procent ten opzichte van het jaar daarvoor.¹² Tussen 2000 en 2016 investeerden Chinese investeerders een bedrag van ruim 5,5 miljard euro in Nederland.¹³ Ook Indiase bedrijven investeren in Nederland. Zo nam Tata Steel in 2007 voor 9,1 miljard euro Europa's grootste staalconcern Corus over, gevestigd in IJmuiden.¹⁴ Bij dit concern werkten ten tijde van de overname 84,000 mensen.

Een groot aandeel van deze investeringen wordt gedekt door het wereldwijde web van investeringsbeschermingsovereenkomsten. De nieuwe economische verhoudingen betekenen dat het risico op investeringsclaims voor alle landen met investeringsovereenkomsten – inclusief de rijke, geïndustrialiseerde landen – toeneemt.

De wereld wordt steeds meer gedomineerd door grote, mondiaal opererende multinationale ondernemingen. Die kunnen niet alleen steeds grotere claims neerleggen, ze kunnen zich op papier gemakkelijk daar vestigen, bijvoorbeeld via een brievenbusmaatschappij, waar ze de beste voorwaarden en bescherming genieten. Als zo'n multinational een ISDS-claim wil indienen, dan kan dat heel gemakkelijk via een dochteronderneming in een land dat een gunstige BIT heeft met het land waardoor de multinational zich benadeeld voelt.

Doen BITs wel waarvoor ze bedoeld zijn?

De reden voor ontwikkelingslanden om BITs af te sluiten is de verwachting dat het investeringen in hun land zal aantrekken. De lobbyclubs van het bedrijfsleven benadrukken dat investeringsbescherming dringend noodzakelijk is om de buitenlandse investeringen aan te trekken en zo de welvaart te verhogen.¹⁵ Onlangs spoorde de bedrijvenlobby in de VS president Trump nog aan om bij de herziening van het Noord-Amerikaanse vrijhandelsakkoord (NAFTA) ISDS vooral te handhaven.¹⁶ Maar intussen is de wetenschap er helemaal niet over uit of er een oorzakelijk verband bestaat tussen investeringsbeschermingsovereenkomsten en de instroom van buitenlandse investeringen.

12 Thilo Hanemann and Mikko Huotari: 'Chinese investment in Europe: record flows and growing imbalances', Mercator Institute for China Studies, januari 2017 <https://www.merics.org/en/papers-on-china/chinese-investment-europe-record-flows-and-growing-imbalances>

13 Zie cijfers op website Mercator Institute for China Studies <https://www.merics.org/en/papers-on-china/chinese-investment-europe-record-flows-and-growing-imbalances> (gezien op 25/12/2017)

14 Artikel De Volkskrant: "Overname Corus door Tata Steel afgerond", ANP, 2 april 2007, <https://www.volkskrant.nl/economie/overname-corus-door-tata-steel-afgerond~a879833/>

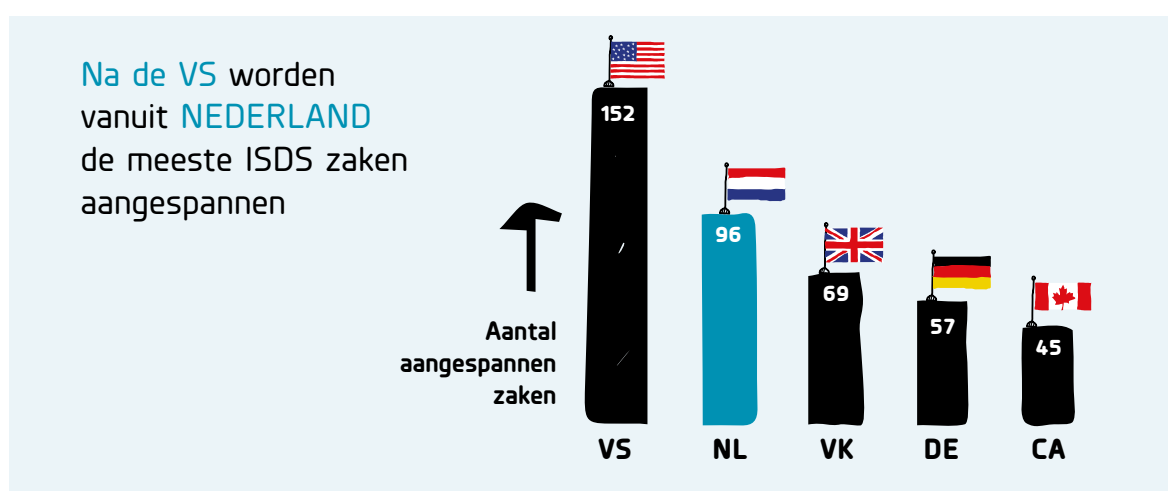
15 Zie bijvoorbeeld: International Chamber of Commerce (ICC), "Bilateral Investment Treaties and Investor-State Dispute Resolution", 2014, <https://www.icc-austria.org/fxddata/iccws/prod/media/files/20140616%20ICC%20Key%20facts%20on%20Bilateral%20Investment%20Treaties.pdf>

16 Artikel op nieuws- en opiniesite Politico: 'Business groups to the administration: Keep ISDS in NAFTA', 9 augustus 2017, <https://www.politico.com/tipsheets/morning-trade/2017/08/09/administration-hands-us-aluminum-industry-a-win-over-china-221787>; De brief van de vertegenwoordigers van het Amerikaanse bedrijfsleven waarnaar in het artikel verwezen wordt, is hier te vinden: <https://www.bilaterals.org/IMG/pdf/nafta-letter.pdf> (gezien op 25/12/2017)

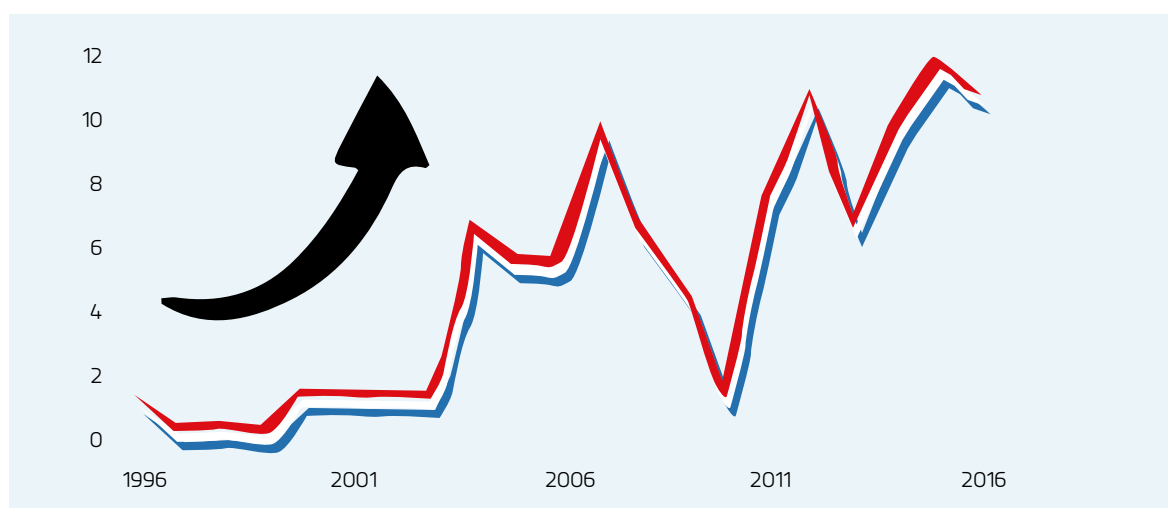
Er zijn studies die tot de conclusie komen dat investeringsverdragen soms een beetje helpen om investeringen aan te trekken. Andere studies zien dat effect helemaal niet. Uit de diverse onderzoeken komt bovendien naar voren dat de aanwezigheid van investeringsbescherming nooit de doorslaggevende factor vormt bij investeringsbeslissingen.¹⁷

De voordelen van investeren via Nederland

Investeringsbeschermen via Nederland is populair. Hoewel van alle meer dan 3000 werkende investeringsovereenkomsten in de wereld er maar 3 procent met Nederland zijn afgesloten, maken investeerders in meer dan 12 procent van de aangespannen investeringsclaims gebruik van een Nederland als thuisland. Dit geldt voor het totaal en voor vrijwel elk afzonderlijk jaar in het laatste decennium, met uitzondering van 2010. In totaal zijn er 96 investeringszaken gevoerd met Nederland als thuisland.¹⁸ Alleen de VS is populairder als thuisland voor claims.



figuur 3. Welk land gebruiken investeerders die ISDS-claims aanspannen als thuisland?



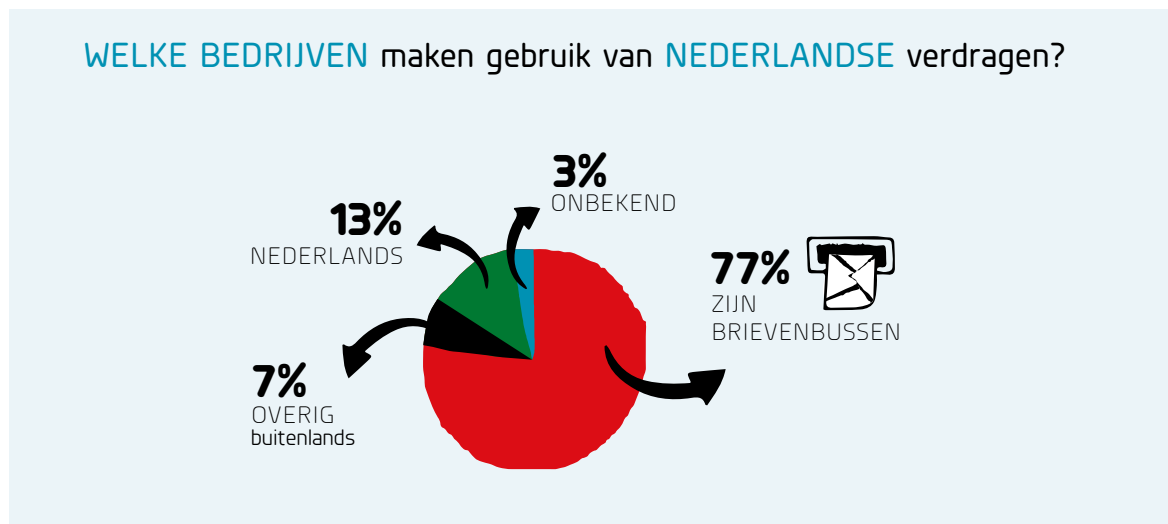
figuur 4 Aantal zaken aangespannen met Nederland als thuisland (1996-2016)

17 Voor een literatuuroverzicht, zie: UNCTAD, 'The impact of international investment agreements on foreign direct investment: an overview of empirical studies 1998-2014', IIA Issues Note, September 2014, <http://investmentpolicyhub.unctad.org/Upload/Documents/unctad-web-diae-pcb-2014-Sep%2016.pdf>;

zie ook Jonathan Bonnitcha (2017), 'Assessing the Impact of Investment Treaties: Overview of the Evidence', IISD Report, September 2017, <https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/assessing-impacts-investment-treaties.pdf>

18 Oktober 2017, gebaseerd op gegevens van UNCTAD en ICSID.

Volgens onze berekening gaat het in 84 procent van de gevallen om niet-Nederlandse bedrijven die Nederland als thuisland gebruiken. 77 procent van die bedrijven zijn lege brievenbusmaatschappijen zonder echte economische activiteiten in Nederland.¹⁹ Het komt zelfs regelmatig voor dat zo'n brievenbusmaatschappij het land dat ze aanklaagt als moederland heeft. In zulke zaken wordt ISDS gebruikt om het nationale rechtssysteem te omzeilen en een voordeel te behalen ten opzichte van nationale bedrijven.



figuur 5. Aandeel brievenbussen in het totaal aantal claims met Nederland als thuisland

De Nederlandse investeringsverdragen kennen zulke ruime definities van wat wordt aangemerkt als een investeerder of als een investering die gedekt wordt, dat buitenlandse investeerders er heel gemakkelijk voor in aanmerking kunnen komen met vaak niet meer dan een papieren vestiging in Nederland.

Het Roemeense bedrijf Rompetrol spande een zaak aan tegen Roemenië via een Nederlandse brievenbusmaatschappij, op basis van de bilaterale investeringsovereenkomst tussen Nederland en Roemenië. Volgens de Roemeense overheid maakte Rompetrol hiermee misbruik van het verdrag, maar het tribunaal dat de zaak behandelde had geen boodschap aan dit argument: als het verdrag hier ruimte voor geeft, dan mag een bedrijf hier gebruik van maken.²⁰

Dit bovengemiddelde gebruik van Nederland als thuisland voor claims heeft ook te maken met de status van Nederland als een van de grootste belastingparadijzen ter wereld. In 2015 stroomde er 4000 miljard euro aan buitenlandse investeringen door Nederland,²¹ waarvan 85 procent voor rekening komt van brievenbusbedrijven.²² Zij komen af op de belastingvoordelen die Nederland buitenlandse bedrijven via zijn netwerk van belastingverdragen biedt, en liften ook graag mee op de voordelen van de Nederlandse investeringsverdragen. Dankzij het actieve belasting- en investeringsbeleid van de Nederlandse overheid is ons land op papier één van de grootste investeerders ter wereld.

19 We hebben dit berekend op basis van de UNCTAD investment policy hub en de Kamer van Koophandel. Vestigingen met minder dan 5 werknemers rekenen we als brievenbusmaatschappij.
 20 The Rompetrol Group N.V. v. Romania, Decision on Respondent's Preliminary Objections on Jurisdiction and Admissibility, 18 April 2008, ICSID Case No. ARB/06/3 <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0717.pdf>
 21 Als we kijken naar de inkomende investeringen gaat het om 3.900 miljard dollar. De uitgaande investeringsstroom is 4.600 miljard dollar. Bron: IMF Investment database <http://data.imf.org/regular.aspx?key=61227424>
 22 Zie bijvoorbeeld SOMO's interactieve website over belastingontwijking: <https://www.somo.nl/nl/belastingvrije-winsten-2/>

Het probleem van treaty-shopping

We spreken van *treaty-shopping* als investeerders hun investeringen (her)structureren, d.w.z. formeel onderbrengen in een bepaald land, met de bedoeling aanspraak te maken op voordelen uit een (gunstiger) investeringsverdrag.

Deze praktijk schendt een belangrijk basisprincipe in het internationaal recht, namelijk dat van wederkerigheid. Door middel van *treaty-shopping* kan een investeerder aanspraak maken op 'rechten' die het gastland nooit overeen is gekomen met het land van oorsprong van de investeerder. Via een verdrag met een derde land kan een investeerder nu ineens een gastland aansprakelijk stellen voor beleidsmaatregelen in het algemeen belang, zonder dat het gastland er ooit mee akkoord is gegaan om de investeerder dergelijke bescherming te verstrekken. Zo wordt door *treaty-shopping* de rechtsonzekerheid voor landen aanzienlijk vergroot. Dit is zeer onwenselijk vanuit het perspectief van duurzame ontwikkeling en mensenrechten.²³



23 P. Muchlinski, "Corporations and the Uses of Law: International Investment Arbitration as a "Multilateral Legal Order"" (2011). *Oñati Socio-Legal Series*, Vol. 1, No. 4, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1832562

5 DE CLAIMS EN DE VERGOEDINGEN

570 miljard dollar

570 miljard dollar. Dat is de som van alle geëiste claims, in de zaken waar de data van bekend zijn. Dat is de optelsom van prijskaartjes die investeerders hangen aan nationale keuzes voor natuur boven mijnbouw, klimaat boven olie of gas, of publieke diensten boven flitskapitaal. Vaak krijgt de investeerder een lagere compensatie toegekend dan geëist, of treft de investeerder een schikking voor een lager bedrag. Soms wordt de claim ook afgewezen. Maar 570 miljard dollar aan claims is waar landen zich de afgelopen decennia tegen hebben moeten verweren.²⁴ En meer. Want dit bedrag is gebaseerd op de ISDS-zaken waarvan data over het geclaimde bedrag bekend zijn. Van 264 zaken zijn die data niet bekend.

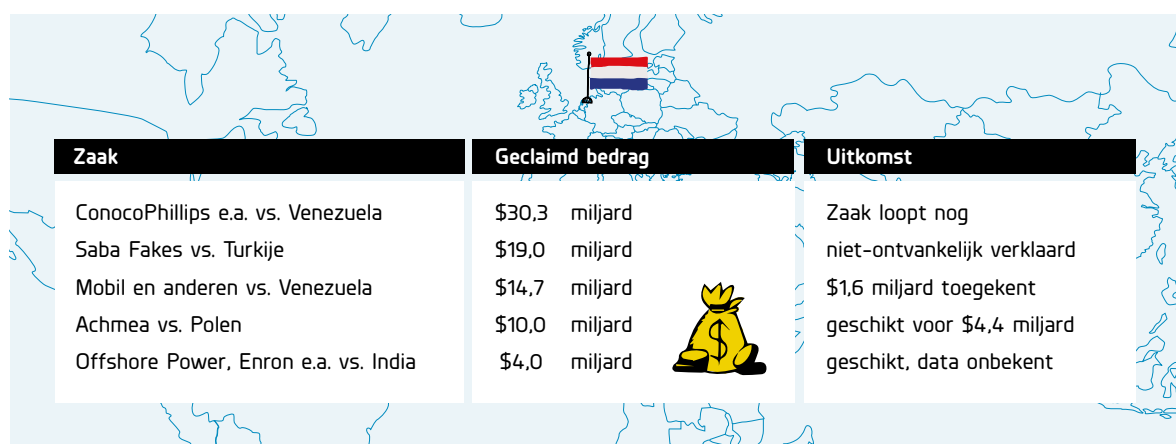
Over de ontvangen compensatie is bekend dat per zaak gemiddeld 545 miljoen dollar compensatie werd toegekend door arbitragecommissies. Investeerders die in het gelijk gesteld zijn, hebben gemiddeld 40 procent van het geclaimde bedrag toegekend gekregen.²⁵

Claims via Nederlandse verdragen

Minstens 100 miljard is de som van alle geëiste claims in de 96 zaken die via Nederlandse investeringsverdragen zijn aangespannen.²⁶ Daarmee nemen investeerders die Nederland als thuisland gebruiken 17,5 procent van de totale claimsom voor hun rekening.

Van 19 van de 96 zaken is de uiteindelijk aan de investeerder toegekende compensatie bekend. Er werd in deze zaken in totaal 33 miljard dollar geëist, er werd 9 miljard dollar, oftewel 27 procent toegekend, dan wel via een schikking overeengekomen.

Er is een opvallend verschil in de beschikbare informatie over de geëiste claims via Nederland en de geëiste claims wereldwijd. Van alle 817 claims ooit weten we van 32 procent niet hoeveel er geëist is, en van 39 procent niet welke afspraken een land volgens de investeerder geschonden heeft. Voor de 96 Nederlandse claims zijn beide percentages hoger. Van 41 procent van de zaken is onbekend hoeveel er geëist wordt, en van 45 procent is onbekend welke schendingen de investeerder aanvoert.



Zaak	Geclaimd bedrag	Uitkomst
ConocoPhillips e.a. vs. Venezuela	\$30,3 miljard	Zaak loopt nog
Saba Fakes vs. Turkije	\$19,0 miljard	niet-ontvankelijk verklaard
Mobil en anderen vs. Venezuela	\$14,7 miljard	\$1,6 miljard toegekend
Achmea vs. Polen	\$10,0 miljard	geschikt voor \$4,4 miljard
Offshore Power, Enron e.a. vs. India	\$4,0 miljard	geschikt, data onbekent

Tabel 1. 5 hoogste claims via Nederland als thuisland

24 Dit hebben we berekend door de claimbedragen bij elkaar op te tellen van alle 547 claims waarvan dit in de UNCTAD investment policy hub bekend is.

25 UNCTAD, 'Special update on investor-state dispute settlement: facts and figures', IIA Issues Note No.3, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2017d7_en.pdf

26 Het gaat om 100.487,21 miljoen om precies te zijn. We hebben alle claimbedragen bij elkaar opgeteld van de 56 claims via Nederland, waarvan het claimbedrag in de UNCTAD investment policy hub bekend is.

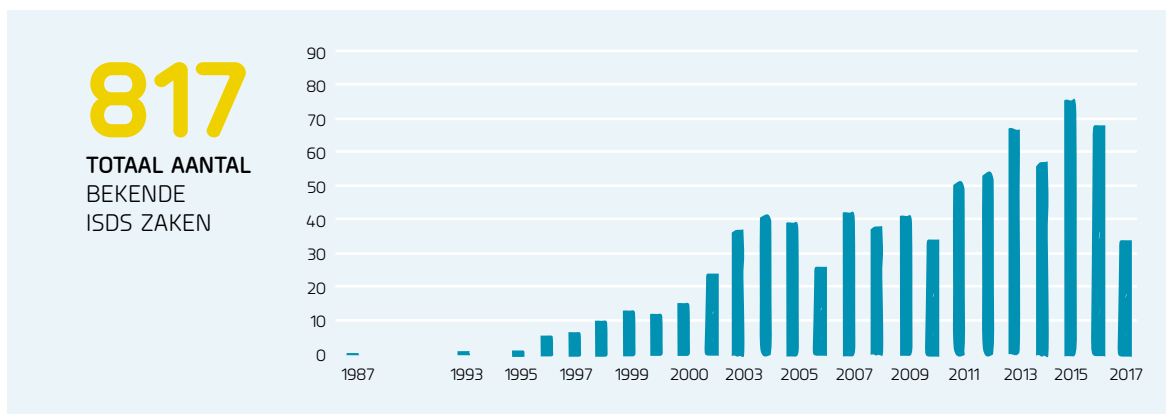
- Via Nederlandse BITs zijn er 14 zaken tegen Venezuela gestart. Van het land dat inmiddels mede door het inzakken van de olieprijs op de rand van de economische afgrond balanceert, wordt in totaal €52,4 miljard geëist. Dat komt neer op ruim 81 procent van de totale waarde van de export van Venezuela in 2013.²⁷ Inmiddels is in één van de zaken geschikt en is de toegekende compensatie in een tweede zaak veel lager uitgevallen dan de eis. De claim van ConocoPhillips van ruim €30 miljard loopt nog.
- De claim van Fakes tegen Turkije werd niet-ontvankelijk verklaard.²⁸
- De schikking tussen Achmea en Polen kwam tot stand in 2005.
- De zaak tegen India is één van negen claims van investeerders in het Dabhol Power Station, waaronder ook ABN -AMRO. India zou niet genoeg gedaan hebben om de investeerders te beschermen tegen de verliezen van de centrale. Acht van de negen zaken zijn geëindigd in een schikking in de vorm van 'niet-financiële compensatie'.

Het aantal claims groeit

Tot begin jaren '90 werd het ISDS-mechanisme nauwelijks gebruikt: Voor zover bekend werd de eerste claim op basis van een investeringsbeschermingsverdrag ingediend in 1987. Tot midden jaren '90 bleef het aantal arbitragezaken beperkt tot een handjevol. Tegen het einde van de jaren '90 wordt ISDS steeds vaker gebruikt, en vanaf begin deze eeuw neemt het aantal zaken flink toe. Het gemiddelde lag de afgelopen 10 jaar op 49 zaken per jaar. In 2017 stond de teller op 31 juli al op 35 zaken.²⁹

Claims waar we niks van weten

Het werkelijke aantal claims ligt mogelijk een stuk hoger. Zaken kunnen door allerlei fora worden behandeld, maar alleen het *International Centre for Settlement of Investment Disputes* (ICSID) van de Wereldbank geeft basale informatie over zaken die hier worden uitgevochten.³⁰ Claims die worden behandeld door bijvoorbeeld de *International Chamber of Commerce* (ICC)³¹ of de *Stockholm Chamber of Commerce* (SCC)³² vinden goeddeels achter gesloten deuren plaats. Beide instellingen zijn belangenorganisaties van het bedrijfsleven zelf.



Figuur 6. Aantal bekende ISDS-zaken tussen 1987 – juli 2017

27 Berekend op 88,8 miljard USD (bron: <https://www.focus-economics.com/countries/venezuela>) = €64,4 miljard; omgerekend op basis dollar/euro-koers van 1,38 per 31/12/2013: <http://www.xe.com/currencytables/?from=USD&date=2013-12-31>

28 Mr. Saba Fakes vs Republic of Turkey, ICSID Case No. ARB/07/20, juli 2010 <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0314.pdf>

29 Zie website UNCTAD: <http://investmentpolicyhub.unctad.org/ISDS/FilterByYear>

30 ICSID's database inzake investeringsgeschillen is toegankelijk via: <https://icsid.worldbank.org/en/Pages/cases/searchcases.aspx>

31 Het ICC afficheert zich als 'the world's leading arbitration institution'. Website: <https://iccwbo.org/>

32 Website van de Stockholm Chamber of Commerce (SCC): <http://www.sccinstitute.com>

De meeste claims komen uit westerse landen. Investeerders gebruiken het vaakst investeringsbescherming die geboden wordt door respectievelijk de Verenigde Staten, Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Canada. Of de betrokken bedrijven daar ook werkelijk vandaan komen is, zoals eerder besproken, om meerdere redenen geen voorwaarde.

Groeiend aantal claims tegen EU-lidstaten

De lidstaten van de EU krijgen zelf steeds vaker ook als aangeklaagde partij te maken met investeringsclaims. Er zijn inmiddels meer dan 180 ISDS-zaken tegen EU-lidstaten bekend.³³ Het aantal claims tegen EU-landen is in de afgelopen 5 jaar met 150 procent gegroeid, terwijl het aantal claims tegen de rest van de wereld met 50 procent groeide.³⁴

Een aanzienlijk aantal van deze claims is gebaseerd op BITs tussen EU-lidstaten onderling: het gaat daarbij om verdragen van West-Europese landen met voormalige Oostbloklanden, die nog dateren van vóór hun toetreding tot de EU. Deze ontwikkeling heeft de Europese Commissie ertoe gebracht van EU-lidstaten te eisen dat zij hun onderlinge verdragen beëindigen³⁵. Nederland weigert hier tot nu toe gehoor aan te geven, net als veel andere lidstaten. Alleen Italië en Ierland hebben al hun BITs met andere EU-landen beëindigd.

Een andere bron van ISDS-zaken tegen EU-leden is het *Energy Charter Treaty* (ECT). Vanwege het groeiend aantal zaken aangespannen onder het ECT, besloot Italië in januari 2015 om zich uit dit verdrag terug te trekken. Door de 'sunset clause' zijn bestaande investeringen echter nog tot twintig jaar na de terugtrekking beschermd.

De maatregelen die zijn genomen in de nasleep van de financiële crisis hebben ook geleid tot ISDS-claims. Bij de redding van Fortis Bank kreeg België te maken met een miljardenclaim van een Chinese investeerder. Nederland ontsnapte op de valreep aan een claim van dezelfde investeerder toen het ABN-AMRO, dat net onderdeel was geworden van Fortis, weer in publieke handen nam (zie ook par. 7.3) Er lopen ook ISDS-claims rond de hervorming van de staatsschulden van Griekenland en Cyprus.³⁶

Wie gelijk krijgt

Wereldwijd zijn er inmiddels 528 ISDS-zaken afgerond.³⁷ Een belangrijk deel hiervan is beslecht door een schikking, waarbij in het overgrote deel de hoogte van de eventuele schadevergoeding onbekend is.



Figuur 7. Resultaat van ISDS-zaken na ontvankelijkheid 1987 – juli 2017

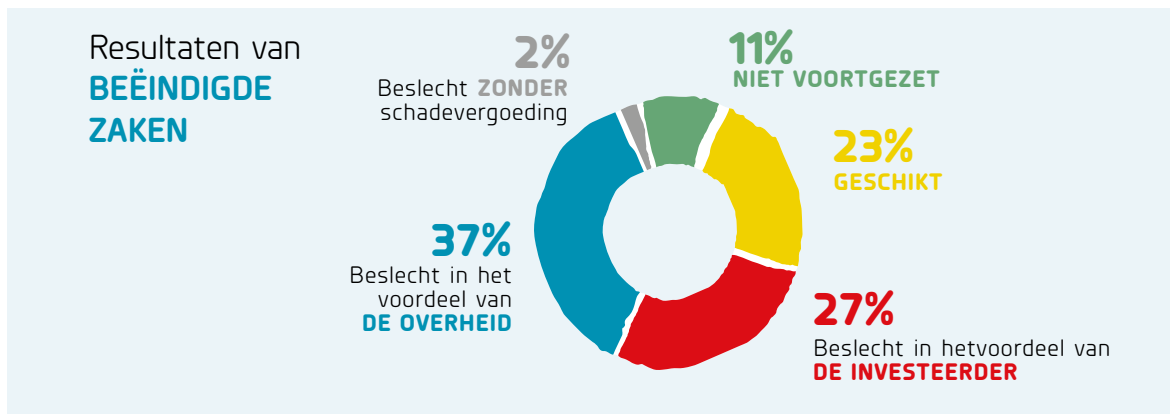
33 Tegen de volgende EU-lidstaten zijn ISDS-zaken aangespannen: Oostenrijk, België, Bulgarije, Kroatië, Cyprus, Tsjechië, Estland, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Italië, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Roemenië, Slowakije, Slovenië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk.

34 Dit is gebaseerd op de gegevens uit de UNCTAD investment policy hub. Van de 817 ISDS-claims in totaal er 180 gericht op een van de 28 EU-lidstaten. Daarvan zijn er 108 in de laatste 5 jaar ingediend. Van de 637 claims tegen andere landen, zijn er 216 de laatste 5 jaar ingediend.

35 Persbericht 'Commission asks Member States to terminate their intra-EU bilateral investment treaties', Europese Commissie, 18 juni 2015. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5198_en.htm

36 Zie: Cecilia Olivet & Pia Eberhardt, "Profiting from Crisis", published by the Transnational Institute and Corporate Europe Observatory, Amsterdam / Brussels, March 2014, https://www.tni.org/files/download/profitting_from_crisis_1.pdf

37 Cijfers per 31 juli 2017 op <http://investmentpolicyhub.unctad.org/ISDS> (gezien op 25/12-2017).



Figuur 8. De resultaten van beëindigde zaken tussen 1987 - juli 2017

De VN-conferentie voor handel en ontwikkeling (UNCTAD) maakt onderscheid tussen zaken waarin een oordeel wordt geveld over de ontvankelijkheid en zaken die op de inhoud worden beoordeeld.³⁸ Als we deze zaken optellen, is bijna 37 procent beslecht in het voordeel van de overheid en 27 procent in het voordeel van de investeerder. In ruim 23 procent van de gevallen werd er geschikt geschikt – waarbij moet worden aangetekend dat een investeerder alleen zal schikken als hij daar iets bij wint. De overige 10 procent is beslecht zonder schadevergoeding of niet voortgezet. Als we alleen kijken naar het aantal zaken dat op inhoud wordt behandeld, zien we dat arbiters in 59 procent van de zaken beslissen in het voordeel van de investeerder, tegen 41 procent in het voordeel van de overheid.

38 UNCTAD: 'Special update on ISDS: Facts and Figures', IIA Issues Note, no 3, 2017. http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaep-cb2017d7_en.pdf

6 DE POLITIEKE INVLOED

“Het is een lobby-instrument, in die zin dat je het kunt gebruiken om te zeggen ‘OK, als jullie dit doorzetten, dan zullen wij een zaak aanspannen om compensatie te eisen.’ En dat wil nog wel eens tot een koerswijziging leiden.”

PETER KIRBY van advocatenkantoor Fasken Martineau over ISDS ³⁹

De kracht van schikkingen

Zoals in het vorige hoofdstuk te lezen is, eindigt bijna een kwart van alle ISDS-zaken in een schikking. Opvallend genoeg is dat voor zaken met Nederland als thuisland zelfs 40 procent. Van minder dan de helft van de schikkingen in Nederlandse zaken is bekend voor welk bedrag er geschikt is. De hoogste bekende schikking is 4,4 miljard dollar in de zaak van Achmea tegen Polen.

Het hoge aantal schikkingen toont aan hoe aantrekkelijk dit is voor investeerders. Het is een manier om compensatie zeker te stellen, omdat niet afgewacht hoeft te worden wat het oordeel van het arbitrage trio is. Voor overheden is het een manier om de schade in de hand te houden. Een schikking betekent in elk geval enige controle over de uitkomst. Voor een overheid is er bij een ISDS-claim sowieso niks te winnen. Het is een schadevergoeding betalen of niet. De investeerder daarentegen heeft niks te verliezen.

Omdat het bij een schikking niet tot een oordeel komt, blijft onduidelijk of de investeerder in zijn recht stond. Dan is niet de argumentatie maar alleen de onderlinge krachtsverhouding bepalend voor de uitkomst.

Een voorbeeld is de zaak van mijnbouwer **Newmont** tegen Indonesië. Newmont spande een ISDS-zaak aan, maar trok die weer in toen het van Indonesië de garantie kreeg dat het een nieuwe belasting van 25 procent op de uitvoer van ruwe grondstoffen niet zou hoeven te betalen. Door Indonesië een claim boven het hoofd te hangen, wist Newmont in plaats daarvan een voorkeurstarief van 7,5 procent af te dwingen.⁴⁰

Dichter bij huis speelde de eerste zaak die energiereus **Vattenfall** aanspande tegen de Duitse overheid toen Duitsland EU-regels voor het verbeteren van de waterkwaliteit invoerde. Vattenfall eiste compensatie voor de ‘schade’ die het leed doordat het aan strengere waterkwaliteitseisen moest voldoen en kreeg zo voor elkaar dat het aan minder strenge eisen hoefde te voldoen.⁴¹

Dreigen met claims

Buitenlandse investeerders kunnen door alleen al te dreigen met een ISDS-claim zorgen dat een overheid beleid aanpast of in de ijskast zet. Als internationale investeerders de mogelijkheid houden om voor veel overheidsingrijpen een claim neer te leggen, kan dit de invoering van effectief beleid op allerlei maatschappelijke terreinen aanzienlijk bemoeilijken of vertragen. Een extra prijskaartje in de

39 Geciteerd in Kip Keen, “Landmark Canada/EU trade agreement could have major implications for miners”, Mineweb, 23 October 2013, (eigen vertaling)

40 Hilde van der Pas & Riza Damanik, „The case of Newmont Mining vs Indonesia: Netherlands Indonesia BIT rolls back implementation of new Indonesian mining law”, TNI Policy Briefing, 12 November 2014, <https://www.tni.org/en/briefing/netherlands-indonesia-bit-rolls-back-implementation-new-indonesian-mining-law>

41 Nathalie Bernasconi, Background paper on Vattenfall v. Germany arbitration, International Institute for Sustainable Development, 2009, https://www.iisd.org/pdf/2009/background_vattenfall_vs_germany.pdf

vorm van claims die tot in de miljarden kunnen lopen, kan noodzakelijk beleid niet alleen extra duur maken, het kan er ook voor zorgen dat overheden afzien van maatregelen die gevoelig liggen bij het bedrijfsleven.

Dat blijkt uit de **Palmital**-kwestie in Paraguay. 120 landloze boerenfamilies maakten daar aanspraak op 1000 hectare ongebruikt land dat eigendom was van een Duitse ingezetene. Volgens de Paraguayaanse landhervormingswet moet land dat niet aan zijn sociale functie voldoet door de eigenaren worden verkocht. Als zij dit weigeren, mogen zij worden onteigend. De Paraguayaanse senaat weigerde in de zaak Palmital dit nationale recht toe te passen, waarop de overheid de landloze families met geweld verdreef. Vervolgens kwam aan het licht dat de Duitse ambassade druk op de zaak had gezet door er fijntjes op te wijzen dat onteigening onder het nationale recht een schending zou betekenen van de BIT tussen Duitsland en Paraguay.⁴² Overigens kwamen de landloze boeren, de Duitse eigenaars en de Paraguayaanse overheid uiteindelijk tot een schikking waardoor de gezinnen op het land konden blijven.

Zijn investeringsgeschillen politiek?

In het verleden werden geschillen met betrekking tot investeringen door staten onderling aangekaart, op diplomatiek niveau. Een investeringsgeschil was een bij uitstek politieke kwestie die de internationale betrekkingen tussen de betrokken partijen op scherp kon zetten. ISDS geeft buitenlandse investeerders de mogelijkheid om een staat rechtstreeks aan te klagen, zonder dat daar diplomatie aan te pas hoeft te komen. Deze ‘depolitisering’ van investeringsgeschillen verlaagt de drempel om een zaak aan te spannen. Zeker als een dergelijke depolitisering door overheden wordt bevestigd en als positief beoordeeld, zoals de VN-organisatie voor handel en ontwikkeling UNCTAD recentelijk deed.⁴³

Maar transnationale bedrijven zijn vaak machtige spelers in de politiek, die soms meer economisch gewicht in de schaal kunnen leggen dan een staat.⁴⁴ Dat geldt zeker waar het om ontwikkelingslanden gaat. Er kan sterke politieke druk uitgaan van een ISDS-claim of de dreiging daarvan, waarmee grote bedrijven democratische besluitvorming beïnvloeden. Zo bezien leidt ISDS niet tot het depolitiseren van deze geschillen, maar tot een verschuiving van politieke invloed van staten naar bedrijven.

Achmea spande op basis van een Nederlandse intra-EU BIT een zaak aan tegen Slowakije (waar deze verzekeringsmaatschappij ook actief was) toen dat land het voornemen uitsprak om het zorgverzekeringsstelsel te ontdoen van commerciële elementen. Deze zaak is extra controversieel omdat Achmea de claim indient over voorgenomen beleid. Dat de zaak werd gebruikt om politieke druk uit te oefenen is overduidelijk: Achmea vroeg geen schadevergoeding, maar eiste dat Slowakije zou afzien van de stelselwijziging.⁴⁵

42 Zie: Burghard Ilge, "To change a BIT is not enough", BothENDS, september 2015, <http://s2bnetwork.org/to-change-a-bit-is-not-enough/>
43 UNCTAD bevestigt dat "the ISDS mechanism was designed for depoliticizing investment disputes", IIAIssues Note, no 2, 2013, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/webdiaepcb2013d4_en.pdf

44 Duncan Green, "The world's top 100 economies: 31 countries; 69 corporations", 20 september 2016, <https://blogs.worldbank.org/publicsp/here/world-s-top-100-economies-31-countries-69-corporations>

45 Zie bijv. Laurence Franc-Menget (Herbert Smith Freehills LLP) "ACHMEA II Seizing Arbitral Tribunals to Prevent Likely Future Expropriations: Is it an Option?", 28 maart, 2013, <http://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2013/03/28/achmea-ii-seizing-arbitral-tribunals-to-prevent-likely-future-expropriations-is-it-an-option/>

De gevolgen voor publieke diensten

Investeringsverdragen verbieden overheden niet om geprivatiseerde diensten weer in publieke handen te nemen, bijvoorbeeld omdat de privatisering tot hogere kosten en lagere kwaliteit heeft geleid. Dat argument gebruiken voorstanders van ISDS vaak om kritiek op de invloed van het systeem op politieke keuzes over publieke voorzieningen te pareren. Dat is technisch gezien misschien waar, maar als een overheid een eenmaal geprivatiseerde dienst weer in publieke handen wil brengen, kan ISDS daar een fors prijskaartje aan hangen en daardoor toch de drempel flink verhogen om zo'n maatregel te overwegen.

Dat ondervond Portugal recent aan den lijve toen, na de verkiezingen, de nieuwe sociaal-democratische regering het openbaar vervoer in Lissabon weer publiek wilde organiseren⁴⁶. Het Mexicaanse bedrijf *Grupo Autobuses de Oriente* (ADO) dat het OV-systeem van Lissabon commercieel had willen uitbaten, dreigde in 2016 met een claim van 42 miljoen euro. Het is onbekend hoe dit geschil verder is verlopen.

ISDS en de energietransitie: de vervuiler wordt gecompenseerd

Klimaatverandering vormt één van de grootste uitdagingen van onze tijd. Om de opwarming van de aarde ruim onder 2 graden Celsius te houden en desastreuze klimaatverandering te voorkomen, moeten we 80 procent van de steenkoolreserves, de helft van de gasreserves en een derde van de oliereserves in de grond laten zitten.⁴⁷ Alle bestaande fossiele-energieprojecten samen bevatten al zoveel koolstof dat ze dit twee-gradendoel ruimschoots passeren.⁴⁸ Als overheden maatregelen nemen om deze catastrofe af te wenden is het onvermijdelijk dat veel investeringen in fossiele industrie waardeloos zullen worden. Investeringsbescherming hindert de pogingen om fossiele investeringen aan banden te leggen. Maar de bedrijven die het meest verantwoordelijk zijn voor klimaatverandering slagen erin door middel van miljardenclaims effectief klimaatbeleid te (ver) hinderen, of de kosten van klimaatbeleid door te schuiven naar de belastingbetaler, terwijl ze zelf profiteren van de compensatie die hen wordt toegekend door private tribunalen.

Fossiele bedrijven weten goed de weg te vinden naar een ISDS-tribunaal om hun investeringen zeker te stellen. Van de tien meest vervuilende private bedrijven⁴⁹ hebben er reeds zeven gebruik gemaakt van ISDS: Shell, Chevron, ExxonMobil, British Petroleum, ConocoPhillips, Total en Anglo American.⁵⁰ Van de 817 ISDS-claims die de afgelopen 30 jaar zijn ingediend waren er 157 gerelateerd aan fossiele brandstoffen, waaronder de winning en verwerking van olie, gas en kolen. Dit komt neer op 19 procent van het totale aantal ISDS-claims.

Deze zaken gaan dikwijls over besluiten die zijn genomen om het milieu of klimaat te beschermen.

46 Tom Jones, "Portugal threatened with first treaty claim", in *Global Arbitration Review*, 27 September 2016, <http://globalarbitrationreview.com/article/1068809/portugal-threatened-with-first-treaty-claim> (achter betaalmuur)

47 Christophe McGlade and Paul Ekins (2015), 'The geographical distribution of fossil fuels unused when limiting global warming to 2°C', *Nature* 517: 187-190 (Abstract: <https://www.nature.com/articles/nature14016>)

48 G. Muttitt "The sky's the limit. Why the Paris climate goals require a managed decline of fossil fuel production", *Oil Change International*, september 2016, http://priceofoil.org/content/uploads/2016/09/OI_the_skys_limit_2016_FINAL_2.pdf

49 Richard Heede, 'Carbon Majors: Accounting for carbon and methane emissions 1854-2010. Methods and Results report', *Climate Mitigation Services*, 7 april 2014.

50 UNCTAD Investment Dispute Settlement Navigator, geraadpleegd op 31 augustus 2017. <http://investmentpolicyhub.unctad.org/ISDS>

In 2016 diende het Canadese energiebedrijf **TransCanada** een claim in tegen de Verenigde Staten, waarin het een schadevergoeding van meer dan 15 miljard dollar eiste vanwege het besluit van de regering-Obama om de aanleg van de Keystone XL pijplijn af te wijzen.⁵¹ Deze pijplijn zou dagelijks 830.000 vaten ruwe olie, afkomstig van zeer vervuilende teerzanden, van de Canadese provincie Alberta naar de Golf van Mexico transporteren. TransCanada trok haar claim weer in nadat Obama's opvolger Donald Trump alsnog groen licht gaf voor het project.⁵²

In 2013 kwam het gasbedrijf **Lone Pine Resources** met een claim tegen Canada, waarin het een schadevergoeding eiste van 119 miljoen dollar voor het besluit van de provinciale overheid van Quebec om het boren naar schaliegas te verbieden op grond van een negatieve milieueffectenrapportage.⁵³

Ecuador is verwickeld in een slepend juridisch conflict met **Chevron**, waarin de Amerikaanse oliiegigant ondanks een gerechtelijke verordening weigert verantwoordelijkheid te nemen voor vervuiling in de Amazone. Chevron vindt dat het onterecht aansprakelijk wordt gesteld en voert een ISDS-zaak tegen Ecuador om compensatie te krijgen voor geleden schade.⁵⁴

Shell heeft een geduchte reputatie wat betreft het ondermijnen van klimaat- en milieu-regelgeving.⁵⁵ Shell werkt hard aan een groen imago, maar blijft intussen onverminderd inzetten op fossiele energie. Het bedrijf doet mega-investeringen in de winning van diepzeolie, schalieolie en -gas en vloeibaar gemaakt gas - volgens Shell de cash engines van de toekomst.⁵⁶ Ook als Shell verkeerd gokt en overheden bepalen dat deze fossiele bronnen toch in de grond moeten blijven, kan ISDS voorkomen dat Shell daarvoor zelf de verliezen moeten nemen.

Shell heeft reeds drie keer een ISDS-claim ingediend, tegen Nicaragua (2006)⁵⁷, Nigeria (2007)⁵⁸ en de Filippijnen (2016).⁵⁹

-
- 51 TransCanada Corporation, 'Notice of intent to submit a claim to arbitration under chapter 11 of the North American Free Trade Agreement', 6 januari 2016, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ITA%20LAW%207030.pdf>
- 52 TransCanada Corporation, 'TransCanada receives presidential permit for Keystone XL', news release, 24 maart 2017, <https://www.transcanada.com/en/announcements/2017-03-24transcanada-receives-presidential-permit-for-keystone-xl/>
- 53 Lone Pine Resources Inc. v. The Government of Canada, ICSID Case No. UNCT/15/2, Notice of Arbitration, 6 september 2013, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw1596.pdf>
- 54 Chevron Corporation and Texaco Petroleum Company v. The Republic of Ecuador (I), PCA Case No. 34877, 2006, <https://www.italaw.com/documents/Chevron-TexacovEcuadorInterimAward.pdf>
- 54 Chevron Corporation and Texaco Petroleum Company v. The Republic of Ecuador (II), PCA Case No. 2009-23, 23 september 2009, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0241.pdf>
- 55 De Correspondent, 'Reconstructie: Zo kwam Shell erachter dat klimaatverandering levensgevaarlijk is (en ondermijnde het alle serieuze oplossingen)', 27 februari 2017, <https://decorrespondent.nl/6262/reconstructie-zo-kwam-shell-erachter-dat-klimaatverandering-levensgevaarlijk-is-en-ondermijnde-het-alle-serieuze-oplossingen/690128758-e657cfa2>
- 56 H. vd Wiel, 'Shells investeringsplannen ondermijnen klimaatdoelen', ShellWatch, 18 mei 2017, <https://www.shellwatch.nl/analyse/shell-investeert-in-fossiel>
- 57 Zie: 'Shell launches claim against Nicaragua over seizure of intellectual property', in Investment Treaty News (ITN), October 13, 2006, published by the International Institute for Sustainable Development, http://www.iisd.org/pdf/2006/itn_oct13_2006.pdf
- 58 PetroBarometer, 'Leaked documents reveal how Shell blackmailed Nigeria in Malabu deal', 1 januari 2018, <https://www.thecable.ng/leaked-documents-reveal-shell-blackmailed-nigeria-malabu-deal>
- 59 Zie: Law360, 'Shell, Philippines' \$12B tax dispute heads to World Bank', 21 juli 2016, <https://www.law360.com/articles/819999/shell-philippines-1-2b-tax-dispute-heads-to-world-bank>

7 DE ARBITRAGE-INDUSTRIE

“Je kunt een leuke boterham verdienen in arbitrage. Daar schaam ik me niet voor, het is een mooie rol. We helpen mee om staten in de hele wereld te onderwerpen aan het recht.”

GERARD MEIJER - advocaat bij NautaDutilh⁶⁰

Verdienen aan ISDS

Advocatenkantoren zijn een drijvende kracht achter de recente toename van ISDS-zaken. Met gemiddelde juridische en arbitragekosten van 8 miljoen dollar per zaak, en in een enkel geval zelfs meer dan 30 miljoen dollar⁶¹, is investeringsarbitrage een zeer lucratieve business geworden. Terwijl het aantal rechtszaken wereldwijd nog steeds verder toeneemt, spreken investeringsjuristen nu al van een ‘gouden tijdperk’ voor investeringsarbitrage.⁶² Advocatenkantoren zijn erg actief in het aanmoedigen van bedrijven om arbitrageprocedures op te starten, en adviseren hen gretig bij welke dochtervestiging ze het beste hun bedrijfsinvesteringen in de boekhouding kunnen zetten om optimaal gebruik te maken van bescherming in internationale investeringsverdragen.⁶³ Dit verschijnsel – ook wel *treaty-shopping* genoemd (zie pagina 17) – wordt door arbitragepanelen zonder meer geaccepteerd. Zo wordt het aantal investeringen dat onder de bescherming van BITs valt veel groter dan bij de ondertekening van die verdragen voorzien was.

De onafhankelijkheid van de arbiters

De internationale juridische sector voor investeringsarbitrage wordt gedomineerd door een selecte groep van westerse advocatenkantoren en arbiters. Internationaal opererende kantoren als Freshfields Bruckhaus Deringer, White & Case en King & Spalding hebben zich gespecialiseerd in de juridische interpretatie en toepassing van internationaal investeringsrecht en hebben een *caseload* van vele tientallen miljarden dollar, gemeten in de hoogte van ISDS-claims. De binnenste cirkel van de arbitrage-industrie bestaat uit een kleine en hechte groep van 25 westerse arbiters, die verantwoordelijk zijn voor 37 procent van alle ISDS-zaken.⁶⁴ Deze groep van private advocaten is wel eens omschreven als een ‘arbitragemafia’,⁶⁵ die voornamelijk ‘wit, man en oud’ is.⁶⁶ Ze nemen vaak zitting in dezelfde arbitragepanels, en kunnen daarnaast in andere zaken optreden als juridisch adviseur of

60 Adriana Homolova, Frank Mulder en Eva Schram, “Grote David tegen kleine Goliath”, De Groene Amsterdammer, 25 november 2015, <https://www.groene.nl/artikel/grote-david-tegen-kleine-goliath>

61 David Gaukroger en Kathryn Gordon (2012), “Investor-State Dispute Settlement: A Scoping Paper for the Investment Policy Community”, OECD Working Papers on International Investment, 2012/03, OECD Publishing, P.19, http://www.oecd.org/investment/investment-policy/WP-2012_3.pdf

62 Theodore R. Posner en Daniel Dozza (2013), “The Enduring Role of Diplomacy and Other Tools of State-State Dispute Resolution in a Golden Age of Investor-State Arbitration”, Weil World Arbitration Report, september 2013, pp. 2-9, https://www.weil.com/~media/files/pdfs/World_Arbitration_Report_Newsletter_Sept_2013.pdf

63 Pia Eberhardt & Cecilia Olivet, “Profiting from injustice. How law firms, arbitrators and financiers are fuelling an investment arbitration boom”, CEO & TNI, 2012, <https://www.tni.org/files/download/profitfrominjustice.pdf>

64 Malcolm Langford, Daniel Behn en Runar Hilleren Lie (2017), “The Revolving Door in International Investment Arbitration”, Journal of International Economic Law 20, pp.301-331, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2978531

65 Voor een discussie, zie Jason Webb Yackee (2012), “Controlling the International Investment Law Agency”, Harvard International Law Journal 53(2): 392-448 <http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2012/10/Yackee-Controlling-the-International-Inv-Law-Agency.pdf>; Susan D. Franck (2007), “Empirically evaluating claims about investment treaty arbitration”, North Carolina Law Review 86(1), pp.1-88, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=969257. Zie ook Yves Dezalay en Bryant G. Garth, “Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and the Constitution of a Transnational Legal Order”, Chicago/Londen: The University of Chicago Press, 1996, <http://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/D/bo3640700.html/>

getuige. Met name deze ‘dubbele pet’-functie heeft geleid tot grote zorgen over de onafhankelijkheid en onpartijdigheid, ook binnen de bredere juridische gemeenschap.⁶⁷

Een claim wordt beoordeeld door een team van drie ad hoc aangestelde, op commerciële basis werkende juristen, die per zaak betaald krijgen. Daarvoor rekenen sommige kantoren wel 1000 dollar per uur per jurist, terwijl zaken vaak jaren voortduren en door hele teams worden behandeld.⁶⁸ Ze kunnen in de ene zaak als arbiter werken, maar in een andere zaak optreden als raadsman voor een van beide strijdende partijen.

Dit zijn een aantal duidelijke prikkels om een oordeel te vellen ten gunste van de enige partij die in het ISDS-systeem een zaak kan aanbrenge: de buitenlandse investeerder. Als arbiters geld willen blijven verdienen, dan moeten ze vooral laten zien dat het indienen van claims zin heeft. En uit onderzoek blijkt dat dat ook gebeurt: arbitragetribunalen zijn geneigd om de afspraken in investeringsverdragen zeer ruim te interpreteren, ten gunste van de belangen van buitenlandse investeerders.⁶⁹

ISDS: Goed voor de Nederlandse advocatuur

Advocatenkantoren zijn bezig Nederland op de kaart te zetten als een aantrekkelijke juridische arena waar buitenlandse investeerders hun geschillen kunnen uitvechten. Den Haag kent een ‘aanzuigende werking’ vanwege de aanwezigheid van internationale gerechtelijke organen zoals het Internationaal Strafhof, het Internationaal Gerechtshof, en het Permanente Hof van Arbitrage. Bij dat laatste orgaan worden ook ISDS-zaken afgehandeld. Dit biedt veel kansen voor de Nederlandse advocatuur, zoals in de roemruchte Yukos-affaire.⁷⁰

Onder leiding van Gerard Meijer, partner en advocaat bij NautaDutilh, is in 2013 de *Dutch Arbitration Association* (DAA) opgericht om Nederland als arbitrageland op de kaart te zetten. De DAA's *Dutch Arbitration Days*, met sponsors als Freshfields Bruckhaus Deringer, Allen & Overy, Clifford Chance en Linklaters, brengen jaarlijks advocaten van verschillende kantoren bij elkaar. Hoewel de meeste daarvan actief zijn in commerciële arbitrage, houdt het DAA Investment Committee zich ook met

-
- 66 Michael Goldhaber (2004), 'Madame La Présidente: A Woman Who Sits As President of a Major Arbitral Tribunal Is A Rare Creature. Why?' *Transnational Dispute Management* Volume 1 Issue 3, <https://www.transnational-dispute-management.com/article.asp?key=158>; Zie ook Sergio Puig (2014), 'Social Capital in the Arbitration Market', *European Journal of International Law* 25(2), pp. 387-424, <http://www.ejil.org/pdfs/25/2/2495.pdf>; Lucy Greenwood en C. Mark Baker (2012), 'Getting a Better Balance on International Arbitration Tribunals', *Arbitration International* 28(4), 653-668, <https://www.cpradr.org/news-publications/articles/2013-01-08-getting-a-better-balance-on-international-arbitration-tribunals-jrnl-of-london-ct-of-int-l-arb>; Gus Van Harten (2012), 'The (Lack of) Women Arbitrators in Investment Treaty Arbitration', *Columbia FDI Perspectives* No. 59 (6 februari 2012) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2005336.
- 67 Statement from the European Association of Judges (EAJ) on the proposal from the European Commission on a new investment court system, 9 november 2015, <http://ala.org.es/wp-content/uploads/2017/02/Statement-European-Association-of-Judges.pdf>; German Association of Judges (Deutsche Richterbund DRB), 'Opinion on the Constitution of an Investment Court for TTIP', februari 2016, https://www.foeeurope.org/sites/default/files/eu-us_trade_deal/2016/english_version_deutsche_richterbund_opinion_ics_feb2016.pdf; Legal Statement on Investment Protection and Investor-State Dispute Settlement Mechanisms in TTIP and CETA, ondertekend door meer dan 100 academici en experts op gebied van EU recht, oktober 2016, <https://stop-ttip.org/wp-content/uploads/2016/10/13.10.16-Legal-Statement-1.pdf>
- 68 Pia Eberhardt & Cecilia Olivet, "Profiting from injustice. How law firms, arbitrators and financiers are fuelling an investment arbitration boom", CEO & TNI, 2012, <https://www.tni.org/files/download/profitfrominjustice.pdf>
- 69 Gus Van Harten (2016), 'Arbitrator Behaviour in Asymmetrical Adjudication (Part Two): An Examination of Hypotheses of Bias in Investment Treaty Arbitration', *Osgoode Hall Law Journal* 53(2): 540-586; zie ook Thomas Schultz en Cedric Dupont (2014), 'Investment Arbitration: Promoting the Rule of Law of Over-empowering Investors? A Quantitative Empirical Study', *European Journal of International Law* 25(4): 1147-1168.
- 70 Financieel Dagblad, "Yukos zaak is paradijs voor Nederlandse advocaten", 28 april 2016, <https://fd.nl/ondernemen/1149672/yukos-zaak-is-paradijs-voor-nederlandse-advocaten>; NRC, "Russische strijd in Den Haag om een boete van 50 miljard", 10 februari 2016, <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/02/10/russische-strijd-in-den-haag-om-een-boete-van-50-1589218-a882840>; Alison Ross, "Dutch lawyers face off over Yukos", 12 februari 2016, <https://www.debrauw.com/wp-content/uploads/NEWS%20-%20NEWS/Dutch-lawyers-face-off-over-Yukos-GAR.pdf>; Sebastian Perry, "Senior Dutch judge criticised over Yukos expert role", 30 juni 2017, <http://globalarbitrationreview.com/article/1143827/senior-dutch-judge-criticised-over-yukos-expert-role> (achter betaalmuur).

investeringsarbitrage bezig.⁷¹ De oprichting van het *Netherlands Commercial Court* (NCC) moet verder bijdragen aan de profilering van Nederland als ‘juridische hoofdstad’ van de wereld.⁷² Hiermee wordt een duidelijk signaal afgegeven aan het transnationale bedrijfsleven dat Nederland – en vooral Nederlandse advocaten – gezien moet worden als een plek in de eredivisie van internationale arbitrage.

Met een omzet van ruim 150 miljoen euro in 2016 behoort **De Brauw Blackstone Westbroek** tot de top van de Nederlandse advocatuur.⁷³ Volgens *Global Arbitration Review* behoort De Brauw Blackstone Westbroek als enige Nederlandse kantoor tot de honderd meest toonaangevende advocatenkantoren wereldwijd op gebied van internationale arbitrage.⁷⁴ ⁷⁵ De Brauw Blackstone Westbroek stond onder andere Achmea bij in de zaak tegen Slowakije, waarbij het bedrijf een schadevergoeding van 22 miljoen dollar kreeg toegekend.⁷⁶ De Brauw Blackstone Westbroek is ook als lobbyist actief in Brussel.⁷⁷

De Nederlander **Albert-Jan van den Berg** is één van de meest ingezette arbiters ter wereld. Hij heeft zitting genomen in 38 ISDS-zaken (5 procent van alle ISDS zaken), zowel voor investeerders als voor overheden, en werd 16 keer aangesteld als president van het tribunaal.⁷⁸ Daarmee staat hij op de zesde plaats van arbiters met de meeste zaken. Hij is in 2006, 2011 en 2017 uitgeroepen tot *The International Who’s Who Legal ‘Arbitration Lawyer of the Year’*.⁷⁹ Van den Berg is betrokken geweest bij enkele van de meest geruchtmakende zaken, zoals *Eli Lilly vs. Canada*, *Vattenfall vs. Duitsland (II)*, *Churchill Mining vs. Indonesië*, *Abaclat et al. vs. Argentinië*, en *BP vs. Argentinië*. Albert Jan van den Berg is oprichter en partner van advocatenkantoor Hanotiau & Van den Berg. Daarnaast is hij emeritus hoogleraar in de rechten aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam, en *visiting professor* aan de Georgetown University Law Center in Washington en aan de University of Tsinghua School of Law in Beijing.⁸⁰

Onder het motto ‘*not all BITs are created equal*’ geeft het toonaangevende juristenkantoor **Houthoff Buruma** uitgebreid advies over hoe internationale bedrijven door slim plannen niet alleen optimaal gebruik kunnen maken van Nederlandse belastingverdragen, maar ook van het uitgebreide netwerk van Nederlandse investeringsverdragen.⁸¹ Daarbij wordt het feit benadrukt dat de Nederlandse BITs verstrekende beschermingen kennen en dat arbitrageclaims die gewonnen worden op basis van Nederlandse BITs, in 140 landen afdwingbaar zijn.⁸² Volgens juristen van het kantoor kan het belang van BITs niet genoeg benadrukt worden. Zo prijzen ze het wijze besluit van Mobil en ConocoPhilips

-
- 71 Volgens haar website is de DAA geen arbitrage-instituut, maar een vereniging voor praktijkbeoefenaars, bedrijfsadvocaten, academici en studenten, arbiters en stafleden van arbitrage-instituten met een focus op arbitrage in Nederland. De DAA bevordert arbitrage als een passende methode voor nationale en internationale geschillenbeslechting en promoot Nederland als een locatie voor arbitrage.
- 72 De NCC zal naar verwachting in 2018 haar deuren openen voor internationale bedrijven die hun zakelijke en handelsgeschillen in de Engelse taal willen beslechten. De NCC wordt een bijzondere kamer van de Amsterdamse rechtbank en van het gerechtshof van Amsterdam. Bij de NCC werken straks rechters, raadsheren en juridische medewerkers die gespecialiseerd zijn in complexe internationale commerciële zaken. Het wetsvoorstel dat nodig is om de NCC van start te kunnen laten gaan is inmiddels goedgekeurd door de ministerraad en ligt nu bij de Tweede Kamer.
- 73 Artikel ‘Advocatie.nl’ van 14 juni 2017: <http://www.advocatie.nl/omzetten-top-50-2016-meeste-kantoren-noteren-stijging-akd-springt-er-uit>
- 74 Website ‘De Brauw Blackstone Westbroek’: <https://www.debrauw.com/de-brauw/about-us/awards-and-rankings/>.
- 75 “De Brauw Blackstone Westbroek”, *Global Arbitration Review* (GAR) 100 10th edition, 10 maart 2017, <http://globalarbitrationreview.com/benchmarking/gar-100-10th-edition/1137846/de-brauw-blackstone-westbroek>
- 76 Achmea B.V. (formerly Eureka B.V.) v. The Slovak Republic (I), 2008, PCA Case No. 2008-13, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0309.pdf>
- 77 CEO en TNI (2012), “Profiting from injustice. How law firms, arbitrators and financiers are fuelling an investment arbitration boom”, p.28, <https://www.tni.org/files/download/profitfrominjustice.pdf>; Edward van Geuns en Nani Jansen (2011), ‘Protecting investments post-Lisbon Treaty’, *Global Arbitration Review* 6(1): 1-2; Edward van Geuns, ‘Laat de EU investeringen in het buitenland beschermen’, *Financieel Dagblad*, 9 september 2010, <https://fd.nl/frontpage/Archief/658552/laat-de-eu-investeringen-in-het-buitenland-beschermen>.
- 78 UNCTAD Investment Dispute Settlement Navigator, <http://investmentpolicyhub.unctad.org/ISDS/filterbyarbitrators>
- 79 Zie website van Who’s Who Legal: <http://whoswholegal.com/awards/practiceareas/>
- 80 Zie het profiel van Albert-Jan van den Berg op de website van advocatenkantoor Hanotiau & Van den Berg: <http://www.hvdb.com/albert-jan-van-den-berg/>
- 81 Helena Sprenger & Bouke Boersma (respectievelijk als ‘resident partner’ en ‘senior associate’ verbonden aan Houthoff Buruma’s kantoor in New York, “The importance of Bilateral Investment Treaties (BITs) when investing in emerging markets”, https://www.americanbar.org/groups/business_law/publications/blt/2014/03/01_sprenger.html) en Helena Sprenger, “The Importance of Bilateral Investment Treaties when structuring foreign investments, 2013, http://webcasts.acc.com/handouts/2013_ILA_LegalQuickHit_-_BITs.pdf
- 82 Houthoff Buruma, *International Commercial Arbitration: An Introduction*, 2010, <http://www.techlaw.org/wp-content/uploads/2010/07/Houthoff-International-Commercial-Abitration-2010.pdf>

om hun investeringen in Venezuela zo te (her)structureren dat ze via een Nederlandse vestiging lopen. Volgens Houthoff Buruma zal deze beslissing hen in hun lopende investeringsgeschillen met Venezuela 'miljarden dollars' opleveren.⁸³

Advocatenkantoor **NautaDutilh** hielp de Nederlandse verzekeringsmaatschappij Achmea in een claim van 10 miljard dollar tegen Polen vanwege een gedeeltelijke terugdraaiing van de geprivatiseerde zorgsector.⁸⁴ De zaak is uiteindelijk geschikt voor een bedrag van 4,4 miljard dollar, de hoogste schikking ooit in een zaak tegen een Europese lidstaat.⁸⁵ Ook Chevron behoorde tot de klandizie van NautaDutilh in de afhandeling van één van de zaken tegen Ecuador.⁸⁶ NautaDutilh heeft bovendien in de nasleep van de crisis van 2008 bijna Nederland zelf aan zijn eerste arbitrageclaim geholpen: In 2012 diende de Chinese investeerder Ping An een claim in tegen België vanwege de nationalisatie van het Belgisch-Nederlandse Fortis, waarbij Nederland het bedrijfsonderdeel ABN-AMRO in publieke handen terugnam. NautaDutilh adviseerde Ping An om ook een claim tegen Nederland in te dienen.⁸⁷ Ping An heeft hier uiteindelijk van afgezien. Het is evenwel onduidelijk of Nederland een schikking heeft getroffen met deze investeerder om een claim te ontlopen.⁸⁸

83 Helena Sprenger & Bouke Boersma (respectievelijk als 'resident partner' en 'senior associate' verbonden aan Houthoff Buruma's kantoor in New York, "The importance of Bilateral Investment Treaties (BITs) when investing in emerging markets", https://www.americanbar.org/groups/business_law/publications/bit/2014/03/01_sprenger.html

84 De website van NautaDutilh met hun track record op arbitrage: <https://www.nautadutilh.com/en/our-expertise/services/litigation-arbitration/arbitration-bit/track-record-arbitration-bit/>

85 Eureko B.V. v. Republic of Poland, UNCITRAL Arbitration Rules, 2003, https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0308_0.pdf

86 Chevron Corporation and Texaco Petroleum Company v. The Republic of Ecuador (II), PCA Case No. 2009-23, <https://www.nautadutilh.com/en/information-centre/news/2016/1/nautadutilh-represents-chevron-in-international-arbitration-against-ecuador/>

87 Adriana Homolova, Frank Mulder en Eva Schram, 'Grote David tegen kleine Goliath', De Groene Amsterdammer, 25 november 2015, <https://www.groene.nl/artikel/grote-david-tegen-kleine-goliath>

88 Artikel in Financial Times: <https://www.ft.com/content/87437290-0620-11e2-bd29-00144feabdc0> (achter betaalmuur)

8 DE TOEKOMST

Landen die iets anders willen

De afgelopen jaren ontdekken veel landen de mogelijke gevolgen van de afspraken die ze vele jaren eerder hebben ondertekend. ISDS-zaken die door investeerders tegen hen zijn aangespannen, hebben in deze landen veel teweeggebracht. Tegelijkertijd is het besef gegroeid dat het maar de vraag is of investeringsverdragen wel bijdragen aan de verwachte instroom van investeringen. Het heeft ertoe geleid dat veel landen de afgelopen jaren een koerswijziging hebben ingezet.

Zuid-Afrika

Zuid-Afrika lichtte tussen 2007 en 2010 zijn BITs door om tot de conclusie te komen dat het land geen noemenswaardige investeringen ontving uit landen waar ze BITs mee onderhielden, en wel uit landen waar geen investeringsverdrag mee was afgesloten.⁸⁹ Zuid-Afrika kreeg bovendien te maken met investeerders die een ISDS-claim indienden om compensatie te eisen nadat Zuid-Afrika beleid had ingezet om jaren van achterstelling van de zwarte bevolking onder het Apartheidsregime op te heffen.⁹⁰ De maat was vol: Zuid-Afrika besloot zijn BITs op te zeggen en de bescherming van buitenlandse investeerders voortaan via de nationale wetgeving te laten lopen.

“Bilaterale investeringsverdragen worden steeds vaker gebruikt [...] om de rechten van investeerders steeds verder op te rekken. [...] Zo kunnen BITs een rem zetten op het realiseren van een democratische en duurzame ontwikkeling in landen die hebben getekend. Het zijn in feite deregulerende instrumenten, die staten ondermijnen die proberen om arbeidsrechten te bevorderen, milieubescherming te bieden en het algemeen belang en het welzijn van de armen te bevorderen.” *Economic Justice Network, Zuid-Afrika*

Indonesië

Het voorbeeld van Zuid-Afrika heeft navolging gekregen: In 2014 kondigde Indonesië aan zijn BITs te beëindigen. Onder druk van claimdreiging door grote buitenlandse mijnbouwbedrijven zag Indonesië zich genoodzaakt om af te zien van regelgeving om dagbouwminen in kwetsbaar regenwoud te verbieden. Bovendien werd het land onder druk gezet om diverse grote mijnbouwbedrijven onthef-fingen te gunnen van nieuwe regelgeving die erop was gericht om ruwe grondstoffen meer in eigen land te laten verwerken, omdat dat beter is voor de lokale economie en werkgelegenheid.⁹¹

Brazilië

Brazilië heeft het gangbare BIT-model nooit omarmd. In plaats daarvan sluit het land zogenaamde CFIA's af. De afkorting staat voor *Cooperation and Investment Facilitation Agreements*, die – de naam zegt het al – meer gericht zijn op samenwerking. Geschillen worden niet door middel van ISDS, maar in overleg opgelost. Waar dat niet lukt is geschillenbeslechting van staat tot staat mogelijk.⁹²

89 Xavier Carim, 'Lessons from South Africa's BITs review,' Columbia FDI Perspectives, No. 109, November 25, 2013, http://ccsi.columbia.edu/files/2013/10/No_109_-_Carim_-_FINAL.pdf

90 Deze zaak wordt besproken in: Claire Provost & Matt Kennard, "The obscure legal system that lets corporations sue states-ttip-icsid ong read, 10 juni 2015, <https://www.theguardian.com/business/2015/jun/10/obscure-legal-system-lets-corporations-sue-states-ttip-icsid>

91 Hilde van de Pas & Riza Damanik, The case of Newmont Mining vs Indonesia: Netherlands - Indonesia BIT rolls back implementation of new Indonesian mining law, TNI Policy Briefing, 12 November 2014, <https://www.tni.org/en/briefing/netherlands-indonesia-bit-rolls-back-implementation-new-indonesian-mining-law>

92 Zie Martin Dietrich Brauch, 'Brazil's Cooperation and Investment Facilitation Agreements with Mozambique, Angola, and Mexico: A Comparative Overview'. In: Kavaljit Singh & Burghard Ilge (eds), Rethinking bilateral investment treaties: Critical issues and policy choices, een uitgave van BothEnds, Madhyam & SOMO, 2016, pp. 141-154, <http://www.madhyam.org.in/books/>

Nigeria en Marokko

In 2016 hebben Nigeria en Marokko een investeringsverdrag met elkaar afgesloten dat aan veel maatschappelijke kritiek tegemoetkomt.⁹³ Investeringsbescherming wordt aan voorwaarden verbonden. Investeerders worden verplicht mensenrechten, arbeid en milieu te respecteren en investeerders dienen bij te dragen aan de duurzame ontwikkeling van het gastland en de lokale bevolking. Investeerders kunnen in hun thuisland aansprakelijk worden gesteld voor het aanrichten van schade of persoonlijk letsel in het gastland. Ook gaat het verdrag belastingontwijking tegen.

Ook in **India** groeide de onvrede met het BITs-keurslijf, na diverse geschillen met buitenlandse investeerders over belastingmaatregelen van de Indiase overheid.⁹⁴ En **Ecuador** heeft, na een lange strijd over de opruiming van een olieramp in de Amazone en ISDS-claims van een aantal oliemaatschappijen, recent aangekondigd zich te willen terugtrekken uit zijn BITs.⁹⁵

Zowel India als Indonesië willen hun BITs heronderhandelen op basis van een model dat een betere balans biedt tussen enerzijds de rechten van multinationale ondernemingen, en anderzijds hun maatschappelijke verplichtingen. Beide landen willen in plaats van minder, juist meer eisen kunnen stellen aan buitenlandse investeerders, zoals bijvoorbeeld verplichtingen om een bepaald percentage lokaal personeel aan te nemen, een *joint venture* aan te gaan met een lokale onderneming, een afgesproken percentage buitenlands kapitaal in een onderneming te onderhouden, of een bepaald percentage van de gemaakte winst in het gastland te investeren.⁹⁶

De harde les voor Oeganda

In 2015 besloot Total, een Franse oliemaatschappij om een ISDS-zaak aan te spannen tegen Oeganda. Het bedrijf was verwickeld in een geschil met Oeganda over belastingen op ruwe olie die het bedrijf volgens de Oegandese wet zou moeten betalen. Total, dat zich voor 33 procent had ingekocht had in een oliewinningsproject ter waarde van 2,9 miljard dollar van Tullow Oil, stelde dat het op basis van zijn *Product Sharing Agreement* met Oeganda niet hoefde te betalen: deze overeenkomst zou een belastingvrijstelling bevatten. Niemand kan dat controleren, want zulke PSA's zijn vertrouwelijk. Hoewel ook Totals thuisland Frankrijk een BIT met Oeganda heeft, startte Total deze zaak via een Nederlandse vestiging, om gebruik te maken van de gunstige bepalingen in de Nederlandse BIT met Oeganda.

Naar aanleiding van de Total-claim en dankzij het lobbywerk van de Oegandese ontwikkelingsorganisatie *SEATINI* besloot de Oegandese regering in juli 2017 om de BIT met Nederland te herzien - net op tijd voor de deadline van het aflopende verdrag, dat anders stilzwijgend voor 15 jaar zou zijn verlengd.

Jane Nalunga, SEATINI Uganda: "Een belangrijke motivatie voor de herziening van de BIT is dat het huidige verdrag de ontwikkelingsbelangen van Oeganda niet goed weergeeft en ondersteunt. De rechten van buitenlandse investeerders worden beschermd ten koste van publieke belangen en de nationale ontwikkeling. Een goed voorbeeld is een

93 Reciprocal Investment Promotion and Protection Agreement between the Government of the Kingdom of Morocco and the Government of the Federal Republic of Nigeria, December 2016, <https://www.bilaterals.org/IMG/pdf/5409.pdf>

94 Zie bijvoorbeeld: Claire Provost, Taxes on Trial: How trade deals threaten tax justice, TNI, 15 February 2016, <https://www.tni.org/en/publication/taxes-on-trial>

95 Cecilia Olivet, Why did Ecuador terminate all its Bilateral investment treaties?, TNI, 25 mei 2017, <https://www.tni.org/en/article/why-did-ecuador-terminate-all-its-bilateral-investment-treaties>. Aan het eind van het artikel is een factsheet opgenomen met de bevin-

96 Zie Kavaljit Singh & Burghard Ilge (eds), Rethinking bilateral investment treaties: Critical issues and policy choices, een uitgave van BothEnds, Madhyam & SOMO, 2016, <http://www.madhyam.org.in/books/>

recente zaak waarbij de arbeidsrechten van vrouwen in dienst bij een Nederlands bloemenbedrijf in Oeganda werden geschonden. Deze vrouwen werkten in onzekere omstandigheden. Ze kregen een zeer laag loon, en geen zwangerschapsverlof. De veiligheid op het werk was onvoldoende gewaarborgd en ze werden blootgesteld aan giftige chemicaliën. Het cynische is dat internationale investeringsverdragen wel de rechten van buitenlandse investeerders bindend en afdwingbaar vastleggen, maar dat er nooit iets in staat over verplichtingen waaraan zij moeten voldoen, ten aanzien van hun werknemers of de bescherming van het milieu. Maar als de nationale regering zelf wetgeving aanscherpt om iets aan zulke misstanden te doen, dan loopt ze wel het risico dat ze via zulke verdragen een claim voor schadevergoeding van zo'n investeerder aan haar broek kan krijgen. En een arbitrage-tribunaal bekijkt alleen maar of het internationale investeringsverdrag geschonden is. Hoe het bedrijf zich heeft gedragen blijft buiten beschouwing.”

EU: ISDS hervormen om het te redden

In Europa schudden vooral de TTIP-onderhandelingen burgers wakker over de risico's van ISDS. Zo'n enorm verdrag tussen twee westerse handelsblokken maakte volkomen duidelijk dat ook Europese landen blootgesteld konden worden aan de risico's die in het Zuiden al veel langer en pijnlijker worden gevoeld.

In reactie op de steeds breder wordende maatschappelijke onvrede, schreef de Europese Commissie een consultatie uit over de opname van een investeringshoofdstuk met ISDS in TTIP. Die lokte een ongekende respons uit. Er kwamen ruim 150.000 reacties op binnen, van bedrijven, wetenschappers, vakbonden, maatschappelijke organisaties en andere belanghebbenden. En 97 procent van die reacties was negatief.⁹⁷ Daarop kwam de EU met een voorstel voor hervorming van ISDS: het *Investment Court System*, oftewel ICS. ICS is qua proces een stapje in de goede richting: het zorgt ervoor dat investeringsgeschillen niet meer volledig achter gesloten deuren kunnen worden afgehandeld. Arbiters moeten aan een duidelijker gedragscode worden gebonden en er komt een mogelijkheid om in beroep te gaan. De EU heeft een vorm van ICS al opgenomen in het CETA-verdrag met Canada en het in 2015 gesloten handelsakkoord met Vietnam.

De EU wil het ICS-model liefst uitbreiden tot een multilateraal hof voor het beslechten van investeringsgeschillen. Dat is makkelijker dan voor elk handelsakkoord dat wordt afgesloten apart een investeringshof in te richten. Inmiddels krijgt de EU internationaal ook gehoor voor zo'n *Multilateral Investment Court* (MIC). In juli 2017 besloot de Commissie van de Verenigde Naties voor Internationaal Handelsrecht (UNCITRAL) een werkgroep te laten studeren op hervorming van het ISDS-systeem.⁹⁸ Die werkgroep verkent ook de mogelijkheden voor een multilateraal investeringshof.⁹⁹

ICS en MIC vormen echter geen antwoord op het overgrote deel van de kritiek. Er worden wel verbeteringen aangebracht in het proces van arbitrage. Maar veel structurele bezwaren blijven overeind:

- Investeringsarbitrage stelt commerciële belangen boven het bredere maatschappelijk belang en de instelling van een apart multilateraal hof voor buitenlandse investeerders legitimeert dat principe.

97 European Commission (2015), 'Report on online public consultation on investment protection and investor-to-state dispute settlement (ISDS) in the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP)', Commission Staff Working Document, 13 januari 2015, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153044.pdf

98 UNCITRAL-persbericht, "UNCITRAL to consider possible reform of investor-State", Wenen, 14 juli 2017, <http://www.unis.unvienna.org/unis/en/pressrels/2017/unisl250.html>

99 Possible future work in the field of dispute settlement: Reforms of investor-State dispute settlement (ISDS), Note by the Secretariat for the United Nations Commission on International Trade Law, Fiftieth session, Vienna, 3-21 July 2017, <http://undocs.org/A/CN.9/917>

- Ook onder ICS en MIC blijft investeringsarbitrage een eenzijdig systeem, waarin alleen buitenlandse investeerders een zaak kunnen aanspannen.
- Er worden geen plichten voor buitenlandse investeerders vastgelegd en burgers, vakbonden, maatschappelijke organisaties en overheden kunnen geen zaak aanspannen als een bedrijf bijvoorbeeld milieustandaarden of arbeidsnormen schendt.
- Buitenlandse investeerders kunnen nog steeds, buiten de nationale jurisdictie om, zaken aanspannen op basis van dezelfde breed geformuleerde rechten als nu. Veel claims die tot nu toe zijn ingediend, zouden onder ICS/MIC nog steeds mogelijk zijn.¹⁰⁰
- Investeringsarbitrage blijft ook onder ICS/MIC een politiek wapen dat bedrijven kunnen gebruiken om overheden te dwingen beleid af te zwakken of op te schorten. Zeker als ook de prikkel voor arbiters blijft bestaan om in het voordeel van investeerders te oordelen: in het ICS/MIC-voorstel is de onafhankelijkheid van arbiters nog steeds niet goed geregeld.¹⁰¹

Plichten voor bedrijven, bescherming voor mensen

Op initiatief van Ecuador en Zuid-Afrika wordt er in VN-verband gewerkt aan een verdrag dat de aansprakelijkheid van multinationale ondernemingen moet gaan regelen als die zich schuldig maken aan het schenden van mensenrechten. Nu is het maar al te vaak zo dat slachtoffers van schadelijke bedrijfsactiviteiten maar met moeite verhaal kunnen halen, terwijl multinationale ondernemingen zich gemakkelijk aan elke juridische verantwoordelijkheid kunnen onttrekken door zich op papier daar te vestigen waar ze niet aansprakelijk kunnen worden gesteld.

De EU en Nederland stellen zich vooralsnog terughoudend op ten aanzien van dit initiatief.

Intussen dringen talloze maatschappelijke organisaties, verenigd in de wereldwijde *Treaty Alliance*,¹⁰² erop aan dat standaarden voor maatschappelijk verantwoord en duurzaam ondernemen niet langer vrijblijvend mogen zijn, maar verplicht en afdwingbaar moeten worden gemaakt. Zij willen dat het onmogelijk wordt dat bedrijven hun aansprakelijkheid voor schendingen van mensenrechten of het aanrichten van milieuschade kunnen ontlopen door ondoorzichtige bedrijfsconstructies en een gewiekst vestigingsbeleid.

Nederland op een kruispunt

De afgelopen 50 jaar was Nederland een van de grootste steunpilaren voor de belangen van kapitaalkrachtige bedrijven. Nederland gaf de wereld ISDS, liep voorop in het creëren van een wereldomspannend web van investeringsverdragen, verwelkomde internationale bedrijven om via Nederland belasting te ontwijken en claims tegen andere landen in te dienen, en speelde een prominente rol in de arbitrage-industrie.

Nederland werkt nu aan een nieuw model voor haar bilaterale investeringsverdragen, dat uiteindelijk de 90 bestaande verdragen moet gaan vervangen. De vraag is of Nederland daarmee haar steun aan grote bedrijven verlengt of dat ze een koers zal kiezen waarbij duurzame ontwikkeling en duurzame investeringen in dienst van mens en milieu centraal komen te staan.

100 Cecilia Olivet et al. Investment Court System put to the test. TNI, 19 April 2016. <https://www.tni.org/en/publication/investment-court-system-put-to-the-test>

101 Voor een kritische analyse van ICS/MIC, zie: Pia Eberhardt, Investment Court System (ICS): "The wolf in sheep's clothing", Public Services International (PSI), May 2016, http://www.world-psi.org/sites/default/files/documents/research/en_wolfics_web.pdf en Fabian Flues, "The Multilateral Investment Court locking in ISDS: Ten reasons why the EU's proposal for a Multilateral Investment Court doesn't fix a fundamentally flawed system", Friends of the Earth Europe, 27 November 2017, http://foeeurope.org/sites/default/files/eu-us_trade_deal/2017/mic_10_reasons_factsheet_full_v6.pdf

102 De website van de Treaty Alliance: <http://www.treatymovement.com/>

9 CONCLUSIE

Het oude ISDS wankelt en 2018 – het jaar van het 50-jarig jubileum – zou wel eens een kantelpunt kunnen worden. Het ene na het andere land komt met nieuwe modellen. Zo'n 70 procent van alle investeringsverdragen zijn of worden dit jaar rijp voor beëindiging of herziening¹⁰³, dus deze landen krijgen volop de kans om een nieuw model aan andere landen voor te leggen. En anno 2018 spreekt het niet meer voor zich dat Nederlanders en Europeanen anderen de wet kunnen voorschrijven. Hedendaagse grootmachten als India, Brazilië en Zuid-Afrika en vele kleinere landen hebben inmiddels hun eigen ideeën over wat het beste is voor hun land.

ISDS is omstreden geraakt. De afgelopen jaren bleek dat er nauwelijks maatschappelijk draagvlak is voor deze mate van bescherming van grote bedrijven. Omdat er jaar op jaar meer zaken worden aangespannen. En omdat overheden regelmatig aangeklaagd worden vanwege beleid dat juist hard nodig is om de gezondheid van mensen, publieke voorzieningen, de natuur of het klimaat te beschermen. Vijftig jaar geleden ging het om de bescherming van onze bedrijven. Nu de economische verhoudingen in de wereld veranderen en ook westerse landen steeds vaker worden aangeklaagd, groeit het besef dat het ook gaat om onze politieke keuzes die aangeklaagd worden.

Waar vroeger behoedzaam met investeringsgeschillen werd omgegaan, omdat ze de internationale betrekkingen met andere landen op het spel zetten, heeft ISDS het hek van de dam gehaald en aan multinationals – die op zichzelf economische grootmachten zijn geworden – een politiek machtsmiddel van jewelste gegeven. Eén waarvan we de reikwijdte niet eens kennen, omdat over allerlei ISDS-zaken weinig tot niks bekend is, laat staan dat we een beeld hebben van hoe vaak er met zaken bedreigd wordt, en hoe vaak overheden daarvoor zwichten.

De mogelijkheden voor multinationale bedrijven om hun economische macht uit te buiten, staan in geen verhouding tot de schamele mogelijkheden voor burgers en de minimale kans dat die hun recht kunnen halen tegen multinationals die mensenrechten schenden of het milieu vervuilen. Een systeem dat zulke rijke en machtige spelers in bescherming neemt, zonder dat daar enige plicht of aansprakelijkheid tegenover staat, is niet te verdedigen.

In het systeem zitten perverse prikkels waar advocatenbureaus dankbaar gebruik van maken. Ze sporen bedrijven aan om claims in te dienen of ermee te dreigen, en om hun investeringen zo te structureren dat ze optimaal van investeringsverdragen gebruik kunnen maken. Het loont ook nog eens voor arbiters om investeerders vaak gelijk te geven. Veel rechters en hoogleraren in het recht hebben hun afkeuring over ISDS uitgesproken. Het voldoet niet aan de standaarden van een gebalanceerd rechtssysteem.¹⁰⁴

Dit systeem botst met de grote wereldwijde problemen die om oplossing vragen. De ongelijkheid in de wereld, die onder invloed van globalisering van de economie zowel binnen als tussen landen sterk toeneemt. De klimaatverandering die moet worden tegengegaan. Beide vereisen een krachtig overheidsbeleid, dat onvermijdelijk consequenties heeft voor de investeringen van multinationals en miljardairs. Maar door middel van investeringsarbitrage kunnen internationale bedrijven en investeerders aan elke serieuze maatregel een stevig prijskaartje hangen en zo een zware rem zetten op de noodzakelijke en urgente beleidsveranderingen.

Nederland speelt een sleutelrol, niet alleen in de schepping maar ook in het groot maken van dit systeem. Gezien de gevolgen is dat niet iets om trots op te zijn. Ons grote netwerk aan investe-

103 Colin Trehearne (Herbert Smith Freehills LLP) - 'Will 2018 Mark a Tipping Point for Binding Investor-State Arbitration?' <http://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2017/10/31/will-2018-mark-tipping-point-binding-investor-state-arbitration/>

104 Zie voetnoot 67.

ringsverdragen, het gemak waarmee bedrijven daar gebruik van kunnen maken, de bijzonder ruime bescherming die bedrijven in ons land genieten, en de mate waarin Nederlandse advocatenkantoren daar munt uit slaan: Nederland koos er de afgelopen vijftig jaar voor om voluit de belangen van het internationale bedrijfsleven te accommoderen, ook al was dat in strijd met de ambitie om duurzame ontwikkeling in de wereld te bevorderen.

Om die reden hebben de afgelopen jaren diverse ontwikkelingslanden die slachtoffer werden van investeringsgeschillen met multinationals, zoals Bolivia, India, Indonesië, Tunesië, Oeganda, Venezuela en Zuid-Afrika, hun verdragen met Nederland beëindigd.¹⁰⁵ Ook Ecuador heeft na een uitgebreide evaluatie besloten zijn investeringsverdragen, waaronder een verdrag met Nederland, op te zeggen.¹⁰⁶

Er stak een storm aan maatschappelijke verontwaardiging op over ISDS toen Europa met de VS onderhandelde over TTIP, waardoor investeringsclaims tegen Europese landen ook een steeds reëler probleem dreigden te worden. De Nederlandse rol in het faciliteren van brievenbusclaims werd steeds vaker geïdentificeerd.¹⁰⁷

Het lijkt erop dat het oude ISDS weinig vrienden meer heeft. Maar laten we ons niet vergissen: dit systeem is nog lang niet begraven. En het systeem dat Nederland en de EU als alternatief hebben voorgesteld – het *Multilateral Investment Court* – lijkt vooral op een poging om ISDS te redden door het met procedurele wijzigingen zo min mogelijk te veranderen.

Onder invloed van de aanzwellende kritiek besloot de vorige minister voor Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Liliane Ploumen, dat het Nederlandse modelverdrag voor investeringsverdragen moet worden gemoderniseerd. En dat op termijn alle bestaande Nederlandse verdragen conform het nieuwe model moeten worden herzien.¹⁰⁸ Door middel van deze ‘reset’ moeten de Nederlandse handelsverdragen meer gaan bijdragen aan duurzame ontwikkeling en aan een eerlijker verdeling van welvaart in de wereld.

Dat lijkt ons de juiste conclusie. Duurzame ontwikkeling en de bevordering van duurzame investeringen zouden centraal moeten staan in het nieuwe Nederlandse model voor investeringsverdragen. Het is hoog tijd dat Nederland ervoor kiest mens en milieu te beschermen tegen bedrijven die mensenrechten schenden en het milieu vervuilen, in plaats van andersom.

Een nieuw model zal een nieuwe ‘gouden standaard’ moeten neerzetten voor een eerlijk en duurzaam investeringsbeleid. Het allerbelangrijkste is dat de mogelijkheden voor bedrijven om de democratische rechtsstaat te omzeilen dienen te worden weggenomen. In plaats daarvan moet er een nieuw systeem worden ontwikkeld waarin investeerders gedwongen worden zich voortaan aan mensenrechten, arbeidsnormen, milieubescherming en stevig klimaatbeleid te houden. Alleen zo kan recht worden gedaan aan de veranderende wereld en de noodzaak om democratie, mens, dier en milieu te beschermen tegen de hebzucht van multinationals.

Het is tijd om de daad bij het woord te voegen en ISDS daadwerkelijk te begraven. Laat Nederland hierin voorop lopen en breken met het verleden. Laat 2018 het kanteljaar worden. Vijftig jaar ISDS is lang genoeg geweest.

105 UNCTAD International Investment Agreements Navigator, <http://investmentpolicyhub.unctad.org/IIA/CountryBits/148#iialInnerMenu>

106 Ecuador kondigde in mei 2017 aan al zijn bilaterale investeringsakkoorden te willen beëindigen. Voor de redenen achter dit besluit, zie: Cecilia Olivet, "Why did Ecuador terminate all its Bilateral investment treaties?", TNI, 25 mei 2017, <https://www.tni.org/en/article/why-did-ecuador-terminate-all-its-bilateral-investment-treaties>

107 Roos van Os & Roeline Knottnerus, "Dutch Bilateral Investment Treaties: A gateway to 'treaty shopping' by multinational corporations for investment protection", SOMO, oktober 2011, SOMO Gateway to *treaty-shopping* <https://www.somo.nl/dutch-bilateral-investment-treaties/>

108 RBZ-brief van de minister voor buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking, Kamerstuk 21 501-02, nr. 1481, Den Haag, 9 april 2015, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-21501-02-1481.html>

10 AANBEVELINGEN VOOR NEDERLAND

Evalueer 50 jaar ISDS en de rol van Nederland

Na vijftig jaar is het hoog tijd om het Nederlandse netwerk van investeringsverdragen grondig te evalueren. Samen met maatschappelijke organisaties zou de Nederlandse regering in kaart moeten brengen wat deze verdragen Nederland, wederpartijen en investeerders heeft opgeleverd, en wat de maatschappelijke kosten zijn geweest in Nederland en de partnerlanden waarmee investeringsovereenkomsten zijn afgesloten.

Na vijftig jaar zou Nederland ook eens meer oog moeten en kunnen hebben voor de onvrede van partnerlanden met het huidige systeem. Zo kan tegemoet worden gekomen aan wensen van ontwikkelingslanden en opkomende economieën om de aansprakelijkheid van multinationale bedrijven beter te verankeren, om buitenlandse investeringen te binden aan prestatie-eisen, en om ervoor te zorgen dat ze bijdragen aan ontwikkelingsdoelen. Dit vereist bijvoorbeeld een positieve betrokkenheid bij het VN-proces om tot een bindend verdrag te komen inzake multinationale bedrijven en mensenrechten. En de overstap te maken van vrijblijvendheid naar een bindend en afdwingbaar kader voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. Landen kunnen om te beginnen MVO-normen bindend vastleggen in nationale wetgeving. Daarnaast is het raadzaam dat landen werk maken van initiatieven om die normen ook als extraterritoriale verplichtingen bindend op te leggen aan transnationale ondernemingen. Dan gelden die voor de hele productieketen en kunnen ook de hoofdkantoren aansprakelijk worden gesteld voor de impact van de activiteiten van hun dochterondernemingen.¹⁰⁹

Na vijftig jaar is het bovenal tijd om goed te kijken naar het oorspronkelijke doel van bilaterale investeringsverdragen: passen die nog in de huidige internationale context? Zitten ontwikkelingslanden te wachten op buitenlandse investeerders ongeacht wat ze doen, of zijn niet alle investeringen wenselijk? Is het wel wenselijk dat investeerders op deze manier beschermd worden? Deze tijd vraagt om het bevorderen van investeringen die bijdragen aan duurzame ontwikkeling, en het beperken van investeringen in sectoren die afgebouwd moeten worden in het kader van de omschakeling naar een duurzame economie. Respect voor mensenrechten, duurzaamheid en klimaat moeten de leidende beginselen zijn. Een nieuwe Nederland model-BIT moet dit verankeren.

Voeg de daad bij het woord: begraaf het oude ISDS

- Laat zien dat ISDS 'dood en begraven is' en werk toe naar het afbouwen en op termijn beëindigen van alle vormen van investor-state dispute settlement.
- Benader OESO-landen en andere landen met volwassen rechtssystemen om BITs te beëindigen; investeerders kunnen daar via de nationale rechter prima hun recht halen.
- Werk mee aan beëindiging van BITs voordat ze verlopen zijn, wanneer wederpartijen dat willen. Beëindig intra-EU BITs, deze concurreren onnodig met Europees recht.

109 Frankrijk heeft in 2016 een wet aangenomen die in Frankrijk gevestigde multinationals wettelijk verplicht tot een inventarisatie en preventieplan voor mensenrechtenschendingen en milieuschade, waarbij ook hun keten van toeleveranciers moet worden betrokken. De wet regelt ook de aansprakelijkheid van bedrijven als zij in gebreke blijven en/of hun handelwijze voor schendingen of schade zorgt. Zie voor een Engelse vertaling van de wet en een uitleg over de betekenis van deze wet voor mens en milieu: 'French Corporate Duty of Vigilance Law - Frequently Asked Questions' European Coalition for Corporate Justice, 23 februari 2017, <http://corporatejustice.org/news/405-french-corporate-duty-of-vigilance-law-frequently-asked-questions>

- Draag er zorg voor dat investeerders eerst lokale en nationale rechtsmiddelen moeten uitputten voor ze überhaupt de gang naar internationale arbitrage kunnen maken; dat helpt om de lokale rechtsstaat te versterken.
- Zorg voor maximale transparantie en toegang voor belanghebbenden (burgers, maatschappelijke organisaties) bij de behandeling van investeringsgeschillen.

Eerlijke BITs of geen BITs

- Maak het aantrekken van duurzame investeringen en het bevorderen van duurzame ontwikkeling van de economie tot uitgangspunt van nieuwe verdragen. Niet elke investering komt een samenleving ten goede en dus zou ook niet elke investering bevorderd moeten worden.
- De nieuwe modeltekst moet niet alleen procesmatige verbeteringen ten aanzien van investeringsarbitrage opnemen. De grondslagen op basis waarvan investeerders claims kunnen neerleggen zullen ook drastisch moeten worden versmald. Investeerders mogen in principe niet hun ondernemersrisico afwentelen op de belastingbetaler, maar dragen hun eigen risico door een verzekering voor politieke risico's af te sluiten.
- Voorkom dat brievenbusmaatschappijen en andere niet-Nederlandse investeerders kunnen doen alsof Nederland hun thuisland is en sluit ze uit van bescherming onder onze verdragen. De definities voor 'investerings' en 'investeerders' die aanspraak kunnen maken op het verdrag moeten worden aangescherpt.
- Ook de bepalingen op grond waarvan bedrijven aanspraak kunnen maken op een 'eerlijke en billijke behandeling' moeten worden versmald. Compensatie voor 'indirecte onteigening' zou niet mogelijk mogen zijn. Dit zijn vage begrippen, die juridisch heel ver kunnen worden opgerekt, zodat bijna elke overheidsmaatregel die een mogelijk negatief effect op de winstgevendheid van een bedrijf heeft ermee kan worden aangevochten.
- Bevestig in de verdragstekst dat internationale mensenrechten en milieunormen uitstijgen boven de beschermingen voor buitenlandse investeerders. Neem dus bepalingen op die verwijzen naar een bindend kader van mensenrechten en milieuvoorwaarden als het raamwerk waarbinnen handel en investeringen kunnen plaatsvinden.
- Zorg ervoor dat investeringen kunnen worden gescreend en aan strikte randvoorwaarden kunnen worden onderworpen. Op die manier kan ervoor worden gezorgd dat investeringen bijdragen aan het beperken van onze klimaat- en milieuvoetafdruk (of die in elk geval niet vergroten) en een positief effect hebben op sociale en duurzame ontwikkelingsdoelstellingen.
- Laat nieuwe investeringen vergezeld gaan van een mensenrechten- en milieueffectrapportage (vooraf en achteraf). Overweeg om de investeerder bij een verhoogd risico op schendingen en schade een waarborgsom te laten storten in een mondiaal fonds om slachtoffers te compenseren en schade te herstellen. Dit zou investeerders extra aanzetten tot goed gedrag.
- Neem een zogenaamde 'schone handen'-clausule op, die bepaalt dat investeerders geen beroep kunnen doen op de bescherming van een Nederlands investeringsverdrag als ze niet voldoen aan internationale normen op het gebied van milieu, mensenrechten, arbeidsrechten en het zich

onthouden van corruptie. Dat wil dus ook zeggen dat de partnerlanden waarmee Nederland een investeringsakkoord ondertekent zich horen te verplichten om de verdragen waarin die standaarden worden vastgelegd, te ratificeren, te implementeren en na te leven.

- Sluit overheidsingrijpen ter versterking van bescherming van mensenrechten, duurzaamheid en het tegengaan van klimaatverandering uit van investeringsarbitrage.¹¹⁰ Het internationale bedrijfsleven mag niet de mogelijkheid worden geboden om daar via investeringsclaims een extra prijskaartje aan te hangen dat verdragend kan werken op de invoering van noodzakelijk beleid, of kan leiden tot uitholling van voorgenomen maatregelen.¹¹¹
- Zorg bij de onderhandelingen over nieuwe investeringsverdragen en de monitoring vooraf en achteraf voor transparantie en voor inspraak en betrokkenheid van parlementen, maatschappelijk middenveld en burgers. Zorg met het oog op een brede inventarisatie van belangen en risico's voor versterking van de positie van lokale organisaties die maatschappelijke belangen vertegenwoordigen in partnerlanden.

110 Vgl. Het voorstel van de Franse regering om maatregelen gericht op het tegengaan van klimaatverandering uit te sluiten van ISDS-claims onder CETA: Julien Absalon, "CETA : pourquoi Nicolas Hulot veut un "veto climatique" face au Canada", RTL, 26 oktober, 2017, <http://www.rtl.fr/actu/politique/ceta-pourquoi-nicolas-hulot-veut-un-veto-climatique-face-au-canada-7790670155>

111 Gus van Harten, 'An ISDS Carve-out to Support Action on Climate Change', 20 september 2015, <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1112&context=olsrps>





Milieudefensie werkt sinds 1971 aan een schone en rechtvaardige wereld. Samen laten we overheid en bedrijven andere keuzes maken. Dat doen we samen met zoveel mogelijk mensen: lokaal, landelijk en wereldwijd als lid van Friends of the Earth International. Als we de aarde eerlijk met elkaar delen en niet meer nemen of vervuilen dan de aarde aan kan, varen we daar allemaal wel bij. Wijzelf, mensen elders op de wereld en onze kinderen en kleinkinderen.

www.milieudefensie.nl



Samen met milieu- en mensenrechtenorganisaties in ontwikkelingslanden werkt Both ENDS aan een duurzame, eerlijke wereld waarin iedereen een stem heeft. We verzamelen en delen informatie over beleid en investeringen die directe gevolgen hebben voor mensen en hun leefomgeving, we trekken gezamenlijk op in beleidsbeïnvloeding, we brengen de dialoog op gang tussen verschillende partijen en we promoten en ondersteunen duurzame lokale alternatieven.

www.bothends.org



Transnational Institute (TNI) is een internationaal onderzoeks- en advocacy instituut dat zich inzet voor een rechtvaardige, democratische en duurzame wereld. Al meer dan 40 jaar vormt TNI een unieke broedplaats waar kruisbestuiving tussen sociale bewegingen, betrokken onderzoekers en beleidsmakers plaatsvindt.

www.tni.org



Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) is een kritisch, onafhankelijk kenniscentrum, zonder winstoogmerk, gericht op multinationals. SOMO onderzoekt sinds 1973 op eigen initiatief multinationals en de gevolgen van hun activiteiten op mens en milieu. We verlenen ook diensten op maat (onderzoek, advies en training) aan maatschappelijke organisaties. Daarnaast proberen we samenwerking te bevorderen binnen ons wereldwijde netwerk van maatschappelijke organisaties en instellingen.

www.somo.nl